

RELATIONAALISTEN SUBSTANTIIVIEN
KIELIOPILLISTUMINEN

Suomen kielen
pro gradu -tutkielma
Tampereen yliopistossa
toukokuussa 2009

Päivi Kähkönen

Tampereen yliopisto
Kieli- ja käännöstieteen laitos
KÄHKÖNEN, PÄIVI: Relationaalisten substantiivien kieliopillistuminen
Pro gradu -tutkielma, 82 s., 1 liitesivu
Suomen kieli
Toukokuu 2009

Tutkielmassani tarkastellaan relationaalisten substantiivien kieliopillistumista HS 2000 -korpuksessa. Tutkimuksen tavoitteena on selvittää, onko korpusaineiston paikallissijamuotoisten lekseemien merkityksen muuttumisessa kyse kieliopillistumisesta. Lisäksi tarkoituksena on hahmottaa substantiivi – adpositio – adverbi -jatkumoa paikallissijamuotoisia substantiiveja tutkimalla.

Tutkimukseni aineisto koostuu HS 2000 -korpuksen paikallissijamuotoisista substantiiveista, adpositioista ja adverbeista. Tutkittavat lekseemit olen valinnut kolmen käsitteistysakselin mukaan: lateraali-frontaaliselta akselilta tutkin paikallissijamuotoisia lekseemejä *vieri*, *puoli*, *reuna* ja *puite*, vertikaaliselta akselilta paikallissijamuotoisia ilmauksia lekseemivartaloista *ylä-* ja *ala-* sekä horisontaaliselta akselilta paikallissijamuotoisia ilmauksia lekseemivartaloista *taka-* ja *ete-*.

Lähestyn aineistoa kognitiivisen kieliopin ja kieliopillistumistutkimuksen näkökulmasta. Tutkin lekseemien semanttista käyttäytymistä ja lekseemien merkityksen muuttumista yhden aineiston sisällä.

Tutkimustulokset osoittavat, että osa aineiston lekseemeistä ja lekseemimuodoista on kieliopillistunut. Kaikilla lekseemeillä, joilla on produktiivisesti tuotettuja adverbeja, on lisäksi merkitykseltään elolliseen entiteettiin viittaavia adpositioita. Elollisuus voisi olla yksi muuttuja produktiivisille merkityksen muutoksille ja siten kieliopillistumiselle.

Jaotteluni kolmen käsitteistysmallin mukaan tuotti seuraavia tuloksia: Lateraali-frontaalista lekseemeistä paikallissijamuotoiset lekseemit *vieri* ja *puoli* ovat merkityksen muutoksiltaan lähinnä kieliopillistumista, kun taas lekseemeillä *puite* ja *reuna* merkityksen muutokset ovat idiomaattistumista (lekseemillä *puite*) ja leksikaalistumista (lekseemillä *reuna*). Osa vertikaalisesti tilaa kielentävien lekseemivartaloiden *ala-* paikallissijamuodoista (*alla*, *alle*) on kieliopillistunut ilmaisemaan spatiaalisen paikan lisäksi aikaa ja määrää. Merkityksen muutokset ovat produktiivisia. Horisontaalisesti tilaa ilmaisevista lekseemivartaloiden *taka-* ja *ete-* paikallissijamuodot ilmaisevat paikan lisäksi aikaa, sekä lekseemivartalon *ete-* kohdalla lisäksi määrää ja syytä.

Helsingin Sanomien korpusaineiston perusteella on syytä olettaa, että aineiston lekseemien kieliopillistumisen suunta on yksisuuntaisesti substantiivista kieliopilliseen ainekseen (adpositioon ja adverbiin).

Asiasanat: relationaalinen substantiivi, adpositio, adverbi, elollinen entiteetti, eloton entiteetti, kieliopillistuminen, lekseemi, merkityksen muuttuminen, leksikaalistuminen, idiomaattistuminen

SISÄLLYSLUETTELO

1. Johdanto.....	4
1.1. Tutkimuskohde.....	4
1.2. Tutkimuksen taustaa ja tutkimuskysymykset.....	7
2. Tilan kielentäminen ja kieliopillistuminen.....	10
2.1. Tilan kielentäminen.....	10
2.2. Kieliopillistuminen.....	12
2.2.1. Kieliopillistumisen keskeisiä periaatteita.....	12
2.2.2. Mekanismeina reanalyysi ja analogia.....	15
2.2.3. Käsitteistysmallit.....	17
2.2.4. Relationaalisesta substantiivista adpositioksi ja adverbiksi.....	19
2.2.4.1. Paikallissijat kieliopillistumisen lähtökohtana.....	19
2.2.4.2. Substantiivien kieliopillistuminen adpositioksi ja adverbiksi.....	20
3. Lateraalifrontaalinen tilan hahmottaminen.....	25
3.1. Lekseemit <i>vieri</i> ja <i>puoli</i> relationaalisina substantiiveina.....	25
3.1.1. Lekseemi <i>vieri</i>	26
3.1.2. Lekseemi <i>puoli</i>	30
3.2. Lekseemit <i>puite</i> ja <i>reuna</i> relationaalisina substantiiveina.....	34
3.2.1. Lekseemi <i>puite</i>	34
3.2.2. Lekseemi <i>reuna</i>	36
3.3. Lateraalifrontaalisten lekseemien kieliopillistumisesta.....	38
4. Vertikaalinen tilan hahmottaminen.....	42
4.1. Lekseemit <i>alta</i> , <i>alla</i> ja <i>alle</i> relationaalisina ilmauksina.....	44
4.1.1. Lekseemimuoto <i>alta</i>	45
4.1.2. Lekseemimuoto <i>alla</i>	47
4.1.3. Lekseemimuoto <i>alle</i>	49
4.2. Lekseemit <i>yltä</i> , <i>yllä</i> ja <i>ylle</i> relationaalisina ilmauksina.....	51
4.2.1. Lekseemimuoto <i>yltä</i>	52
4.2.2. Lekseemimuoto <i>yllä</i>	53
4.2.3. Lekseemimuoto <i>ylle</i>	54
4.3. Vertikaalisten lekseemien kieliopillistumisesta.....	56
5. Horisontaalinen tilan hahmottaminen.....	60
5.1. Lekseemit <i>takaa</i> , <i>takana</i> ja <i>taakse</i> relationaalisina ilmauksina.....	61
5.1.1. Lekseemimuoto <i>takaa</i>	61
5.1.2. Lekseemimuoto <i>takana</i>	64
5.1.3. Lekseemimuoto <i>taakse</i>	66
5.2. Lekseemit <i>edestä</i> , <i>edessä</i> ja <i>eteen</i> relationaalisina ilmauksina.....	68
5.2.1. Lekseemimuoto <i>edestä</i>	68
5.2.2. Lekseemimuoto <i>edessä</i>	70
5.2.3. Lekseemimuoto <i>eteen</i>	71
5.3. Horisontaalisten lekseemien kieliopillistumisesta.....	73
6. Lopuksi.....	77
Lähteet.....	80
Liite 1.....	83

1. Johdanto

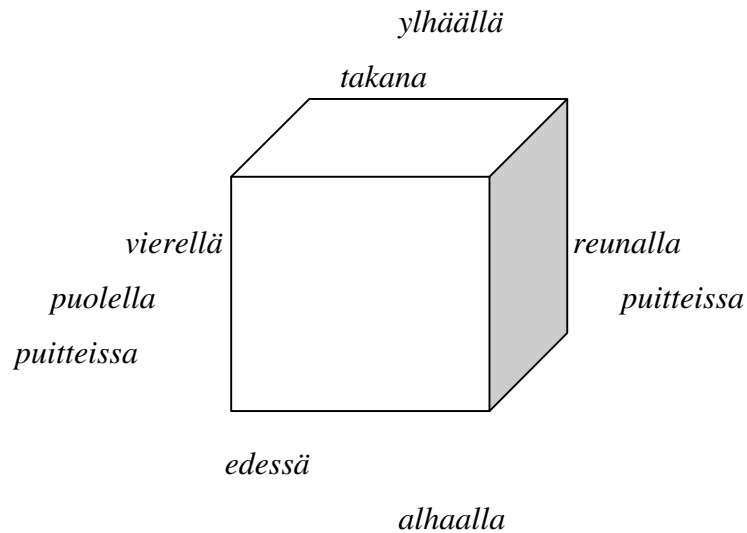
1.1. Tutkimuskohde

Kielitieteessä on tutkittu viime vuosina paljon ihmisen ruumiin osuutta merkitysten kielentämisessä. Pro gradu -tutkielmassani on lähtökohtana näkemys, jonka mukaan ihminen kielentää merkityksiä oman ruumiinsa lisäksi myös ympäristön avulla. Ihminen liikkuu luonnossa ja katselee ympäristöään suhteuttaen sitä omasta näkökulmastaan. Ihmisen elinympäristön sanat ovat tärkeitä kielen elementtejä, joiden avulla ihminen pystyy kommunikoimaan toisen ihmisen kanssa puhuessaan sekä konkreettisista että abstrakteista asioista ja asiantiloista.

Käsittelen tutkielmassani relationaalisten substantiivien kieliopillistumista suomen kielessä. Relationaalisilla substantiiveilla tarkoitan tutkielmassani substantiiveja, jotka ovat osa elotonta entiteettiä. Relationaaliset substantiivit eroavat valenssiltaan itsenäisistä substantiiveista: ne tarvitsevat täydennyksen eli suhteen johonkin toiseen sanaan. Tutkin työssäni substantiivien merkitystä ja niiden spatiaalisessa käytössä ilmeneviä merkityksen muutoksia. Osaa elottomasta entiteetistä ilmaisevat esimerkiksi seuraavat substantiivit: *etuosa, nurkka, kulma, laita, puoli, puite, sivu, reuna, ääri, keski-, taka-, ulko- ja sisäosa, alku- ja loppupuoli, perä, pinta ja pohja*.

Olen rajannut tutkielmani substantiivit (käytän rinnalla myös termiä lekseemit) tilaa käsitteistävän mallin mukaisesti niin, että tutkittavia substantiiveja löytyy kolmelta eri akselilta: sivuttaiselta akselilta (lateraalinen), ylös – alas - akselilta (vertikaalinen) ja eteen – taakse -akselilta (horisontaalinen).

Käsitteistysmalleja on olemassa useampia (ks. käsitteistysmalleista luku 2.2.3.). Lateraaliselta akselilta olen valinnut neljä relationaalista substantiivina *vieri, puoli, puite ja reuna*. Vertikaaliselta akselilta tutkin kahta monen lekseemin kantana esiintyvää lekseemivartaloa *ala-* ja *ylä-*. Horisontaaliselta akselilta tutkittavanani on kaksi lekseemivartaloa: *ete-* ja *taka-*. Seuraava kuvio 1 on ns. laatikkomalli, joka esittelee tutkielmani relatiiviset substantiivit:

Kuvio 1: Tilaa käsitteistävä laatikko

Kuviossa 1 on esillä tutkielmani paikallissijaisia lekseemimuotoja *vierellä*, *puolella*, *reunalla*, *puitteissa*, *alhaalla*, *ylhäällä*, *edessä* ja *takana*. Olen valinnut lekseemien määrän niiden frekvenssin mukaan: yhtä akselia kohtaan on vähintään 500 ilmausta, jotta aineisto olisi laajuudessaan vähintään 1500 ilmausta. Lateraalisen akselin asiointilaa (esimerkiksi 'lähellä, vierellä olemista') kielennetään usealla lekseemillä (esim. *vierellä*, *kyljessä*, *rinnalla*, *sivulla*), joista kielenkäyttäjät valitsee sopivan kielenkäyttötilanteessa. Aineiston substantiivit ovat paikallissijamuotoisia substantiiveja, adpositioita ja adverbeja, kuten taulukko 1 kertoo:

lekseemi	paikallis- sijamuotoinen substantiivi	adpositio	adverbi	yhteensä
<i>vieri</i>	-	73	22	95
<i>puoli</i>	54	123	28	205
<i>puite</i>	-	159	-	159
<i>reuna</i>	-	89	-	89
<i>ylä-</i>	-	310	149	459
<i>ala-</i>	-	529	221	750
<i>taka-</i>	-	642	108	750
<i>etu</i>		610	140	750
yhteensä	54	2535	668	3257

Taulukko 1: Aineiston jakaantuminen paikallissijamuotoisiksi substantiiveiksi, adpositioiksi ja adverbeiksi

Tutkielmani aineisto koostuu Helsingin Sanomien vuoden 2000 korpustietokannasta.¹ Tutkielmassani hakusanoina käytän lekseemien ja erilaisten muotovarianttien yhdistelmiä. Aineistoa analysoin ja käsittelen aluksi Context Mill -ohjelmalla ja myöhemmin siirrän aineistoni Excel-ohjelmaan muokattavaksi ja muistiinpanotyötä helpottaakseni. Jaottelen aineiston analysointi- ja kirjoitustyötäni varten paikallissijamuotoisiksi substantiiveiksi, merkitykseltään elottomaan entiteettiin viittaaviksi adpositioiksi, elolliseen viittaaviksi adpositioiksi sekä adverbeiksi.² Elolliseen entiteettiin viittavalla adpositiolla tarkoitan genetiivin kanssa yhdistyvän paikallissijamuotoisen lekseemin yhdistelmää, jossa genetiiviosa on elollinen entiteetti tai elollisen entiteetin osa. Elottomaan entiteettiin viittaavassa adpositiossa vastaavasti genetiiviosa on eloton entiteetti.

¹Pajunen HS 2000 Context-Mill-tietokanta, joka on analysoitu morfosyntaktisesti FDG-analysointilla. Tietokanta sisältää yhteensä 31 milj. sanamuotoa.

² Sanoma Oy:lle kiitokset luvasta käyttää aineistoa ja Anneli Pajuselle avustamisesta aineiston keräämisessä.

1.2. Tutkimuksen taustaa ja tutkimuskysymykset

Tutkielmani kuuluu kieliopillistumistutkimuksen ja semanttisen tutkimuksen alaan. Kieliopillistumistutkimuksen taustalla on käsitys, jonka mukaan kielioppi ei ole muuttumaton, vaan kielen leksikaaliset ainekset voivat saada kieliopillisia merkityksiä ja kieliopilliset merkitykset voivat saada uuden tai uusia abstraktimpia merkityksiä entisen merkityksen rinnalle tai tilalle. Kieliopillistumisesta tutkijoilla on erilaisia käsityksiä, kuten esimerkiksi siitä, mitkä ovat kieliopillistumisen syitä. Hahmotan tutkielmassani lekseemin kieliopillistumista adpositioksi ja adverbiksi paikallissijamuotoisena yksikkönä. Uudet adpositiot syntyvät kieleen lähinnä nominien kiteytymistä tiettyihin sijamuotoihin. Otan tutkielmaani paikallissijojen luokittelua sekä muodon että merkityksen mukaan. Käsittelen erityisesti paikallissijojen käytössä esiintyviä merkityksen muutoksia.

Keskeisiä käsitteitä työssäni ovat *spatiaalisuus* (ja *lokatiivisuus*) sekä *relatiionaalisuus*, *substantiivi*, *adpositio*, *postpositio* ja *adverbi*. Tutkielmassa käyttämäni ilmaukset ovat paikallissijailmauksia, jotka ilmaisevat ensisijaisesti jonkin entiteetin *spatiaalisuutta* eli paikkaa jossakin tilassa. *Substantiivit*, *adpositiot* ja *adverbit* muodostavat jatkumon, jossa substantiivit viittaavat entiteettiin, adpositiot ovat epäitsenäisiä entiteettejä muodostaen kokonaisuuden genetiivin tai partitiivin kanssa ja adverbit toimivat itsenäisesti. Olen rajannut aineistoni genetiivin kanssa yhdistyviin ilmauksiin.

Aiempaa tutkimusta aiheeseeni liittyen löytyy runsaasti. Esimerkiksi Minna Jaakola (1997) on tutkinut genetiivin kanssa yhdistyvien adpositioiden kieliopillistumista. Jaakola pyrkii tutkimuksessaan jäsentämään suomen adpositioiden ryhmää yhdistämällä synkronista tutkimusta ja kieliopillistumisnäkökulmaa. Tutkimuksen alussa hän pohtii sitä, millaisen luokan suomen adpositiot muodostavat ja myöhemmin tutkimuksessaan sitä, minkälaisista rakenteista genetiivin kanssa yhdistyvät adpositiot ovat lähtöisin ja minkälaisia nykykielen adpositiopesyeet ovat. Jaakolan tutkimusaineisto on laaja: hän pyrkii tarkastelemaan tutkimuksessaan adpositioluokkaa kokonaisuutena ja käyttää Aarni Penttilän kieliopin (1963) listaa genetiivin kanssa yhdistyvistä postpositioista tutkimuksen lähtökohtana. (Jaakola 1997: 121 – 122, 129.)

Jaakolan tutkimuksesta löytyy aiheitani koskevaa käsittelyä, johon viitataan tutkielmassani myöhemmin sekä adpositioluvussa 2.2.4.2. että aineiston käsittelyssä luvuissa 3 - 5.

Krista Ojutkangas on tutkinut kieliopillistumisprosessia ja leksikaalisia sanoja kieliopillistumisen lähdeyksikköinä typologisesta näkökulmasta. Ruumiinosannimiä koskevassa kieliopillistumistutkimuksessaan Ojutkangas tarkastelee merkitysten muuttumista monipuolisesti. Hän kuvailee yleisesti kieliopillistumisen kulkua suomen ja viron kielessä. Lisäksi Ojutkangas käsittelee spatiaalisia suhteita ilmaisevien kieliopillisten yksikköjen kehityksen taustalla kattometaforien tapaan vaikuttavia käsitteistysmalleja ja kieliopillistumisprosessin analogisia mekanismeja (metonymiaa ja metaforaa) sekä rakenteen että merkityksen kannalta. (Ojutkangas 2001: 14.)

Krista Ojutkankaan tutkimus suomen ja viron ruumiinosanimien kieliopillistumisesta johti seuraaviin päätelmiin: Ruumiinosannimet kieliopillistuvat postpositioiksi ja kieliopilliseksi adverbeiksi suomessa ja virossa prototyyppisesti. Kieliopillistumiskehitys kulkee yksisuuntaisesti substantiivin taiputusmuodosta spatiaalis- ja possessiivimerkityksiseksi postpositioksi tai adverbiksi. Kieliopillistumisessa erilaiset käsitteistysmallit heijastuvat kieleen. Ojutkankaan tutkimuksessa antroposentrisyys, eli ihmisruumiin rakenteeseen perustuva käsitteistysmalli, nousee keskeisemmäksi tekijäksi. (Ojutkangas 2001: 253.)

Tutkielmani tavoitteena on selvittää aineistoni perusteella kieliopillistumisen jatkumoa: Mitkä ilmaukset aineistossani ovat kieliopillistuneet? Mitkä lekseemit ovat produktiivisia kieliopillistumaan? Mitkä lekseemit eivät ole kieliopillistuneet tai eivät ole produktiiveja kieliopillistumaan? Onko aineistossa tiettyjä lekseemejä tai ryhmiä, jotka ovat produktiivisempia merkitysten muuttumisessa kuin toiset lekseemit? Millaisia merkityksiä kieliopillistuneet lekseemit saavat? Millainen jatkumo lekseemistä kieliopillistuneeseen muotoon voidaan aineistosta erottaa?

Tutkimuskysymykseni ovat seuraavat:

1. Ovatko aineistoni tilaa ilmaisevat substantiivilähtöiset lekseemit kieliopillistuneet?

2. Mitkä lekseemit ovat kieliopillistuneet? Mitä eroja lekseemien kieliopillistumisessa on löydettävissä?
3. Mitä merkityksiä kieliopillistuneet lekseemit saavat?
4. Millainen merkityksen muutosten jatkumo substantiivista kieliopillistuneeseen muotoon voidaan aineiston pohjalta hahmottaa?

Tutkimushypoteesini ovat seuraavat:

1. Tilaa ilmaisevat substantiivilähtöiset lekseemit ovat produktiivisia kieliopillistumisprosessin alkuvaiheessa. Kehittyneimpiä lekseemejä ovat ne, joiden alkuperä voidaan hahmottaa ihmiskeskeiseksi tai joita käytetään elollisten entiteettien kanssa.
2. Lekseemien merkityksen muutokset on jaettavissa usean muuttujan mukaan vähemmän kieliopillistuneisiin ja kieliopillistuneisiin. Muuttujista elollisuus on ominaista tilaa ilmaisevien substantiivilähtöisten lekseemien kieliopillistumisessa.
3. Kieliopillistumisjatkumossa on havaittavissa yhtäläisyyksiä aiempien kieliopillistumistutkimuksien kanssa: kieliopillistuminen on yksisuuntaista.

2. TILAN KIELENTÄMINEN JA KIELIOPILLISTUMINEN

2.1. Tilan kielentäminen

Kognitiivinen semantiikka on lähinnä 1980- ja 1990-luvuilla Yhdysvalloissa kehittynyt lingvistinen koulukunta, jonka keskeisimpiä töitä ovat mm. Ronald Langackerin (1987) kehittämä kognitiivinen kielioppi, George Lakoffin ja Mark Johnsonin tutkimukset kielen metaforajärjestelmistä (Lakoff & Johnson 1980) ja Leonard Talmy (2000) hahmopsykologiaan perustuvat spatiotemporaalisten relaatioiden kielentämisanalyysit. Terminä ”kognitiivinen semantiikka” on väljä siinä mielessä, että sillä käsitetään hyvinkin erilaisia lähestymistapoja, joissa kuitenkin yhdistyy useimmiten klassisen transformaatioteoriaan pohjautuvien formaalisten kielioppien vastainen näkemys. Useimmat kognitiivisen kielitieteen tutkijat eivät jaa kieltä autonomisiin komponentteihin (syntaksi, semantiikka, pragmatiikka, morfologia ja fonologia), vaan he näkevät nämä joko tiiviissä vuorovaikutuksessa tai yhtenä jatkumona, jota tulee kohdella yhtenäisesti. (ks. esim. Huumo 1997: 33 - 35.)

Kognitiivinen semantiikka eroaa formalistisista malleista kielellisen merkityksen ja kielellisen merkin luonteen osalta. Objektivistinen näkemys ei kuulu kielellisen merkityksen luonteeseen kognitiivisessa semantiikassa, vaan merkitys nähdään ihmisen eli kielenkäyttäjän tekemän käsitteellistyksen osana ja subjektiivisena ilmiönä. Kun puhuja valitsee tietyn kielellisen ilmauksen kuvaamaan tiettyä asiointilaa, hän joutuu samalla ratkaisemaan, mitä asioita hän haluaa ja mitä ei halua kielentää kuvattavasta asiointilasta. Keskeisenä perusteluna objektivismiin hylkäämiselle nähdään sen kyvyttömyys käsitellä kielen kirjaimellisesta merkityksestä eroavaa käyttöä ja metaforaa. (Huumo 1997: 34.)

Jordan Zlatev esittelee artikkelissaan *The Semantics of Spatial Expressions* spatiaalisten ilmausten kielentämisen perusteita. Seuraavaksi esittelen Zlatevin näkemyksiä spatiaalisesta semantiikasta. Jordan Zlatevin mukaan spatiaalisiin merkityksiin suhtaudutaan lähtökohtaisesti eri tavoin: Yhden näkemyksen mukaan spatiaaliset merkitykset nähdään kielen ja kognition ytimenä. Toisen näkemyksen mukaan spatiaalista tilaa ei nähdä niinkään universaalina ihmisen kokemana ilmiönä. Kolmas näkemys nojaa metaforisen

analogiamallin pääperiaatteisiin (spatiaalisesta merkityksestä ei-spatiaaliseen merkitykseen, esimerkiksi temporaaliseen merkitykseen). Edellisestä näkemyksestä on kuitenkin päästy lähemmäs kieliopillistumisen mallia, joka paremmin vastaa nykypäivän käsitystä historiallisesta merkitysten kehittämisestä.

Spatiaalista semantiikkaa voidaan lähestyä luokittelemalla spatiaalisia ilmauksia, esimerkiksi spatiaalisiin prepositioihin. Tämä lähestymistapa ei kuitenkaan erottele spatiaalisia ei-spatiaalisista ilmauksista. Toinen tapa lähestyä spatiaalista semantiikkaa on määrittellä spatiaalinen kieli spatiaalisten suhteiden kielentämiseksi. Tämän mallin Jordan Zlatev hylkää, koska eri kielissä spatiaalista tilaa kielennetään hyvin eri tavoin. Kahden edellisen mallin jälkeen Zlatev esittelee määrittelytavan, jossa spatiaalinen semantiikka määrittellään kommunikatiivisen funktion (communicative function) kautta. Hänen mielestään kommunikatiivinen funktio on kuitenkin liian laaja määrittelytapa spatiaalisessa semantiikassa.

Jordan Zlatevin mielestä spatiaalista semantiikkaa tulee lähestyä konventionaalisten ilmausten näkökulmasta. Esimerkiksi Jordan Zlatev ottaa englannin kielen lauseet *Where is he? He seems to be washing dishes. (He is in the kitchen.)*. Lauseet osoittavat, että spatiaaliset ilmaukset ovat konventionaalisia lokaation tai lokaation muutoksen spesifikaatioita. Vastaukseen *He seems to be washing dishes* liittyy jo sinällään oletus siitä, että henkilö on keittiössä (*He is in the kitchen.*). Konventionaalinen näkökulma on tarpeen spatiaalista semantiikkaa tarkasteltaessa.

Mielestäni Zlatevin näkökulma spatiaaliseen semantiikkaan on paikallaan kielitieteellisessä tutkimuksessa. Kieli on tutkimuskohteena kokonaisuus, johon eivät vaikuta vain kielen sisäiset kieliopit tai kielenkäyttäjän kompetenssi. Kielen semantiikkaa tutkittaessa voidaan ottaa erikseen huomioon esimerkiksi kielen typologia tai kielenkäyttäjän varioima puhuttu kieli, mutta lisäksi on huomioitava kielen konventionaalisuus. Kielenkäyttö on kommunikaatiota, ja se on täynnä konventioita ja tilannekohtaista informaatiota. Tämän seikan Jordan Zlatev oivaltaa spatiaalista semantiikkaa lähestyessään.

Spatiaalisia kategorioita on esitetty kielitieteellisessä semantiikassa ”universaaleiksi” tai ”primitiiveiksi”. Näistä kategorioista löytyy käsitteitä, joita pidetään spatiaalisina pääkategorioina, ehkä jopa universaaleina käsitteinä. Jordan

Zlatev esittelee spatiaalisia pääkategorioita ja selventää samalla samasta kategoriasta käytettäviä eri käsitteitä, joita eri tutkimussuuntaukset käyttävät.

Muuttujalla (trajector) on relationaalisen profiilin hahmo. Muuttuja voi vaihdella staattisesta dynaamiseen, henkilöstä objektiin, tai se voi olla kokonainen tapahtuma (*Hän oli syömässä kotona*). *Kiintopiste* (landmark) on entiteetti, johon muuttuja on suhteessa. Kiintopisteen voidaan prototyyppisissä tapauksissa katsoa esittävän kiinnekohtaa muuttujan merkitsemiseksi. Kaikissa lauseissa kiintopisteitä ei voida suoranaisesti osoittaa. *Tila* (region) nähdään olennaisena osana muuttujan ja kiintopisteen kielentämisessä. Kuitenkaan kaikki kielet eivät ilmaise tilaa tarkoittavia käsitteitä (esimerkiksi 'sisäpuolella, ulkopuolella, lähellä, vierellä') samalla tavalla. On epäselvää, missä määrin tilaa tai paikkaa ilmaisevien käsitteiden olemassaolo on ylipäätään universaalia.

2.2. Kieliopillistuminen

2.2.1. Kieliopillistumisen keskeisiä periaatteita

Kieliopillistumisessa on kyse siitä, että kielen leksikaalinen aines saa kieliopillisia merkityksiä tai että kieliopillinen aines saa kieliopillisemmän funktion kielessä. Kieliopillistumistutkimuksen avulla voimme ymmärtää kielellistä käyttäytymistä ja sitä, että kieltä motivoi kielen ulkoiset seikat. Kielen käsitteet muuttuvat monin tavoin: uusia sanoja keksitään, lainataan murteista ja muista kielistä ja luodaan uusia symbolisia ilmaisuja, kuten onomatopoeian avulla tuotettuja ilmauksia. Näiden lisäksi olemassa olevista leksikaalisista ja grammatikaalisista muodoista luodaan uusia kielentämisen keinoja tai käytetään metaforan ja metonymian kaltaisia analogisen siirron (analogical transfer) välineitä uusien merkitysten kielentämiseen. (Heine et al 1991: 2, 27.)

Kieliopillistumistutkimuksen historia voidaan liittää jo 1800-luvun tutkijoiden pohdintoihin kielen ainesten alkuperästä. Varsinaisen kieliopillistumistermin toi esille ranskalainen lingvisti Antoine Meillet vuonna 1912, jolloin erityisesti indoeurooppalaiset kielet olivat tutkimuksen kohteena. Vuosisadan puolivälin molemmin puolin synkronista tutkimusta harrastettiin

yleisesti diakronisen sijaan. Tämä merkitsi sitä, että kielen historialliset seikat, mukaan luettuna kieliopillistumistutkimus, eivät olleet kiinnostuksen kohteena. (ks. esim. Hopper & Traugott 2003: 19 – 25.) Vasta myöhemmin 1980-luvulla kieliopillistumistutkimus nousi uudelleen kielitieteen kiinnostuksen kohteeksi. Hiljaista ajanjaksoa kieliopillistumistutkimuksen historiassa on nimitetty muistinmenetyksen kaudeksi (esim. emt.). Ajanjakson aikana ilmestyi silti muutamia merkittäviä tutkielmia ja kielitypologinen tietämys karttui yleisesti myös muidenkin kuin eurooppalaislähtöisten valtakielten osalta. Kieliopillistumisprosessien typologista tietoa onkin jo kerätty paljon. (Lehtinen, Tapani & Lea Laitinen (toim.) 1997: 9.)

Kieliopillistuminen nähdään diakronisesta näkökulmasta prototyypillisesti yksisuuntaisena ilmiönä. Yksisuuntaisuus tarkoittaa sitä, että kieliopillistumisen suunta on leksikosta kielioppiin. Yksisuuntaisuutta pidetään kuitenkin vain hypoteesina, koska yksisuuntaisuuden vastaisiakin esimerkkejä on nostettu esille useiden kielten kohdalla. (Hopper & Traugott 2003: 99.) Vastaesimerkkinä voidaan pitää sellaista tapausta, jossa suffiksi on lohjennut itsenäiseksi sanaksi. Suomessa, karjalassa ja inkeröisessä *lanta / läntä*-aines on syntynyt *la / lä-* ja *nta / ntä*-johdinten yhtymästä ja lohjennut yhdysosaksi. Nykykielessä moderatiivisena yhdysosana toimiva *lanta / läntä*-aines ei ole enää produktiivinen johdin. Ainesta on tutkinut Päivi Rintala (1972). Toisen yksisuuntaisuuden vastaesimerkin tarjoaa suomen kysymysliite *-ko, -kö*. Ainesta käytetään nykypuhekielessä kysymysliitteen lisäksi kysymyspartikkelina, joka on lauseen lopussa prosodisesti itsenäisen sanan tapaan. Irrallinen käyttö on tyylliltään leikittelevää ja täysin vakiintumatonta, mutta kuitenkin osa puhekieltä. (Ojutkangas 2001: 77 – 79.)

Krista Ojutkangas (2001: 74) pohtii yksisuuntaisuusperiaatteen ongelmia monesta näkökulmasta. Yksisuuntaisuusperiaatteen taustaoletuksena on, että itsenäiset sanat ovat kaikkien kieliopillisten yksikköjen alkuperänä. Ongelmaksi nousee morfeemien alkuperä: on mahdollista osoittaa uuden kieliopillisen elementin syntyneen kahden vanhemman elementin sulautumasta, mutta vanhempien elementtien alkuperän selvittäminen voi olla vaikeaa. Esimerkiksi Ojutkangas tarjoaa itämerensuomalaisten kielten taivutuspäätteitä ja johtimia. Suomen nykyisten paikallissijojen päätteiden alkuperä on vanhoissa

paikallissijapäätteissä ja johtimissa (esim. *-ssa* < *-s-na*, *-sta* < *-s-ta*; *-lla* < *-l-na*, *-lta* < *-l-ta*). Lisäksi tiedetään, että *-na* on nykyisen essiivin sijaan ennen ollut olosijan tunnus, *-ta* nykyisen partitiivin sijasta erosijan tunnus, *-s* latiivin tunnus ja *-l* ilmeisesti *-la* -johtimen tavoin paikkaa ilmaiseva tunnus. Kuitenkaan näiden komponenttien alkuperä ei ole selvä, eikä voida osoittaa, että komponentit olisivat syntyneet itsenäisistä lekseemeistä.

Toisena ongelmana Ojutkangas mainitsee toisen alkuperään liittyvän haasteen. Jyrkästi tulkittuna yksisuuntaisuusperiaatteen mukaan kaikkien kieliopillisten yksikköjen alkuperänä on itsenäinen sana, jolla on konkreettinen merkitys. Ojutkankaan mukaan ”on kuitenkin vaikea ajatella, että kielissä ei olisi aina ollut vaikkapa relationaalisia nomineja, jotka ilmaisevat ’osaa’ yleisellä tasolla ja joilla voidaan ilmaista spatiaalisia suhteita” (emt: 75).

On kuitenkin muistettava, että yksisuuntaisuus perustuu uniformiusperiaatteeseen: valtaosassa kieliopillistumistapauksia itsenäisestä sanasta kehittyä affiksi. Suunta on konkreettisesta abstraktiin. Ei tunneta tapausta, että tiettyä motivoimatonta äänneyhdistelmää olisi alettu käyttää esimerkiksi sijamuotojen tapaan ilmaisemaan spatiaalista suhdetta. (emt: 76.) Ojutkangas (emt: 79) kuitenkin siteeraa Esa Itkosta (2001: 121) ihmisen ajattelun periaatteista, jotka eivät ole yksisuuntaisia, vaan perustuvat ”ennustamattomaan, assosiativiseen logiikkaan”.

Leksikaalistumisen ja kieliopillistumisen ero on kolmas asia, joka liittyy kieliopillistumisen rajoihin. Leksikaalistumisessa on kyse sanan uuden, kuvallisen merkityksen vakiintumisesta tyyliltään neutraaliksi. Merkitys voi irtautua alkuperäisestä. Leksikaalistumiseen liittyvät merkityksenmuutokset ovat yleisiä kielessä. Muutoksen tuloksen perusteella on kyettävä erottamaan leksikaalistuminen kieliopillistumisesta. On selvitettävä ero kuvallisen, idiomaattisen ja produktiivisen käytön välille. Ojutkangas pohtii ilmausten produktiivisuutta: Mikä on riittävä produktiivisuuden aste? Kuinka sitä voidaan mitata? (Ojutkangas 2001: 80 – 81.) Otan tutkielmassani Ojutkankaan tapaan liberaalin suhtautumisen idiomien ja aidosti kieliopillistuneiden yksiköiden rajankäyntiin. Tutkielmani kohde on aidosti kieliopin ja leksikon rajamaastoa. Ehkä vahvemmin aineistoni ilmaukset nojaavat leksikkoon, mutta aineistosta on löydettävissä kieliopillistumisen ituja ja jo pitemmällekin kasvaneita taimia.

Kuvallisen, idiomaattisen ja kieliopillistuneen ilmauksen taustalla kieliopillistumisessa vaikuttavat reanalyysi ja analogia, joita käsitelen seuraavassa luvussa.

2.2.2. Mekanismeina reanalyysi ja analogia

Kielen muutoksessa muuttumisen mekanismeina toimivat kielenkäyttäjän oma morfosyntaktinen reanalyysi kielestä (reanalysis) ja analogia (analogy). Morfosyntaktinen reanalyysi tarkoittaa sitä, että esimerkiksi kielenkäyttäjä voi hahmottaa lekseemin *hamburger* siten, että *hamburg* yhdistetään päätteeseen *-er* tai että *ham* ja *burger* yhdistetään. (Hopper & Traugott 2003: 39, 50.) Kieliopillistuminen käynnistyy synktaktisesta reanalyysista, joka perustuu analogiaan. Esimerkiksi ilmaus *sinun käsistä* sisältää genetiivimuotoisen kokonaisuuden (*sinä*) ja lisäksi nominin paikallissijamuodolla ilmaistun osan siitä (*käsi*). Ilmaus *sinun käsistä* voidaan hahmottaa postpositiolausekkeeksi, ja sen analogiseksi malliksi voidaan käsittää mikä tahansa jo kielessä oleva postpositiolauseke. Reanalyysi ei varsinaisesti muuta ilmauksen rakenteesta mitään: rakenteellisesti postpositiolauseke näyttää genetiiviattribuutin ja substantiivin muodostamalta nominilausekkeelta. (Ojutkangas 2001: 63.)

Metaforat toimivat kieliopillisten yksikköjen kehityksen yhtenä perustana. Kieliopillistumisessa tapahtuu siirtymä yhdeltä käsitealueelta toiselle, eli konkreettisten kappaleiden alueelta kappaleiden välisten suhteiden alueelle, tai konkreettisten suhteiden alueelta abstraktien suhteiden alueelle. Kielenkäyttäjä havaitsee kahden käsitteen rakenteellisen tai funktionaalisen samankaltaisuuden ja alkaa ilmaista abstraktimpaa käsitettä konkreettisempaa tarkoittavalla ilmaisulla. Suhde kahden ilmauksen välillä on analoginen, eli laajemmin käsitettynä metafora on yksi analogian laji. (Itkonen 1998: 22 – 23.)

Esimerkkinä kieliopillistuneesta ilmauksesta voidaan pitää suomen *pää*-sanana metaforista käyttöä. Sanaa on jo vanhastaan käytetty monimerkityksisesti. Jos oletetaan, että kieliopillistumisen lähde on merkinnyt ihmisen ruumiinosannimeä, on paikallissijamuoto *päällä* siirtynyt merkitsemään myös 'yläpinnalla, yllä'. Metaforassa pystyasennossa olevan ihmisen ylin osa ja

jokin yläpinta on yhdistetty analogisesti. Kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä esiintyy *pää*-kantainen postpositio. Lisäksi kaikissa näissä kielissä *pää*-sanan kannalla on myös vanha merkityksensä. (Ojutkangas 2001: 59.) Ongelmaksi aineistoni kohdalla tuleekin vanhan merkityksen löytäminen. Adpositioiden alkuperäisestä merkityksestä on eriäviä mielipiteitä, mutta varsinaista varmuutta sanojen etymologiasta ei välttämättä ole löydettävissä.

Metonyyminen suhde perustuu kahden entiteetin läheisyyteen, esimerkiksi konkreettiseen vierekkäisyyteen tai osa-kokonaisuussuhteeseen. Metonymia on metaforan osoittava eli indeksinen vastine. (ks. esim. Taylor 1989.) Ruumiinosanimien kieliopillistumisessa metonymialla on keskeinen rooli: osaan viittaavat sanat siirtyvät merkitsemään myös osan ympärillä olevaa tilaa. Yhdessä metonyyminen merkityksenmuutos ja metafora nostavat osaa ilmaisevan nominin ulos leksikaalisesta merkityksestä kielioppiin kuuluvaksi. (Ojutkangas 2001: 61.)

Paikallissijailmausta tilan ilmauksena voidaan pitää ontologisena metaforana. Ontologinen metafora tarkoittaa Lakoffin & Johnsonin (1980: 30) mukaan metaforaa, jossa tila rinnastetaan olion kaltaiseksi paikan ilmauksen avulla. Tiina Onikki ottaa Lakoffin ja Johnsonin metaforakäsityksen lähtökohdakseen artikkelissaan *Paljon pystyssä*, jossa hän tarkastelee ilmauksen (*olla*) *pystyssä* vertikaalimetaforiikkaa. Onikin mukaan (1992: 53) ”ihmisen asennon ja ilmeen paikallissijaisista ilmauksista *pystyssä*-ilmauksella näyttää olevan runsaimmin erilaisia konventionaalistuneita metonyymisiä ja metonyymis-metaforisia merkityksiä”. *pystyssä*-ilmaus on paikallissijaisista asennonilmauksista puhtain vertikaalisen orientaation kuvaus ja siten myös sen prototyypin ilmaus.

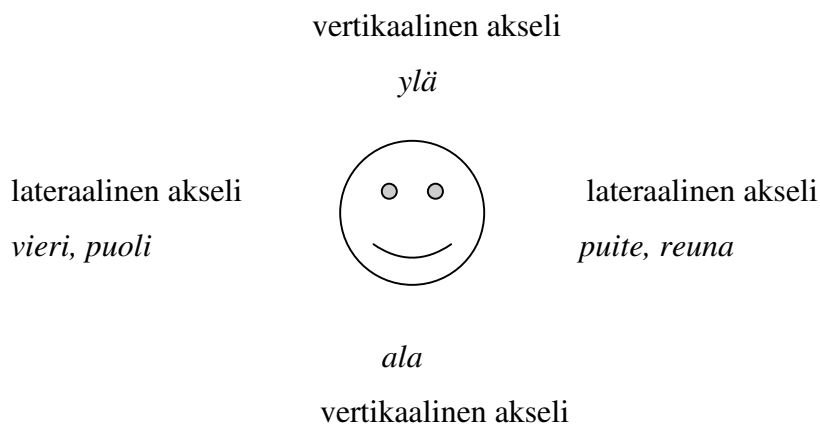
Tiina Onikki kritisoi kognitiivisen semantiikan metaforateoriaa, joka kaipaa soveltamista kielellisten metaforien analyysiin (Onikki 1992: 55). Mielestäni erottelu metaforan ja metonymian välillä on tutkijakohtaisesti niin vaihtelevaa, että en lähde tutkielmani aineistoluvussa erottelemaan ilmausten merkityksen muutosta em. käsitteiden avulla. Käytän yleisemmin terminä merkityksen muuttumista tai merkityksen abstrahoitumista.

2.2.3. Käsitteistysmallit

Ihminen hahmottaa tilaa omista lähtökohdistaan: käsityksemme maailmasta on antro- tai egosentrinen. Tilan käsitteistäminen hahmottuu kolmen akselin varaan. Vertikaalinen ylhäällä vs. alhaalla -akseli perustuu fysikaalisiin lakeihin, eikä se ole ihmisen kehosta määräytyvä. Horisontaalisen edessä vs. takana -akselin taustalla on sen sijaan ihmisen ruumiinrakenne. Ihmisestä on rajattavissa etuosa, jossa kasvot on havainnon ja kommunikaation ensisijaisena lähteenä. Tähän akseliin liittyy myös kahdella jalalla eteenpäin suuntautuva liike. (Ojutkangas 2001: 26 – 27.)

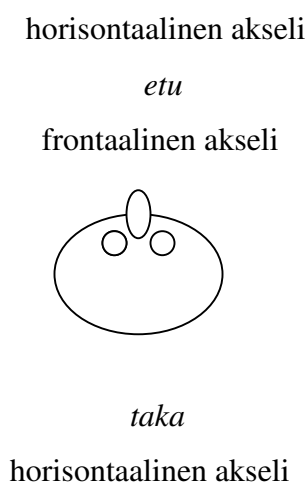
Ihmisen ruumiillisen käyttäytymisen ja kokemisen kautta muodostuu myös lateraalinen oikea vs. vasen -akseli. Raajojen parillisuus ja käsien toiminta ovat akselin lähteinä. Jotta lateraalinen akseli voidaan kuvitella, täytyy frontaalisen akselin olla olemassa. Nämä kaksi akselia toimivat yhdessä tilan yleisessä hahmottamisessa. (Ojutkangas 2001: 26 – 27.)

Pro gradu -tutkielmani aineisto koostuu relationaalisista lateraalifrontaalista, vertikaalisista ja horisontaalisista lekseemeistä. Käytän edellä mainittua Ojutkankaan käyttämää akselijaottelua käsitteistykseen mallina. Olen jaotellut aineistoni kolmen edellä mainitun akselin perusteella. Akselit toimivat käsitteistysmalleina, jotka ovat semanttisten merkityskenttien kuvauskeinoja. Akselien sisältä löytyvät substantiivit ovat osa jotain kokonaisuutta. Jaottelun olen tehnyt selvyuden vuoksi, en siksi, että uskoisin löytäväni varsinaisesti joltain akselilta selkeämpää kieliopillistumistendenssiä. Seuraavassa kahdessa kuviossa (kuvio 2 ja kuvio 3) esittelen käsitteistysakselit mahdollisimman yksinkertaisessa muodossa.

Kuvio 2: Lateraalinen ja vertikaalinen akseli

Kuviossa 2 on esillä sekä vertikaalinen että lateraalinen akseli. Vertikaalinen akseli ei ole katsojakeskeinen, vaan se perustuu painovoimaan (esimerkiksi merkityksessä 'yläosassa tai alaosassa'). Kuviossa 2 on toisena akselina lateraalinen akseli, jolle on ominaista katsojakeskeisyys (esimerkiksi merkityksessä 'vierellä, lähellä'). Ihmisen havainnoinnin ja toiminnan tilaksi voidaan ajatella ihmisen etupuolta ja käsien ja jalkojen toiminta-alueita.

Kuvio 3: Horisontaalinen ja frontaalinen akseli

Kuvio 3 esittelee horisontaalisen ja frontaalisen akselin. Horisontaalinen akseli edessä vs. takana -akseli määrittää esineiden tai olioiden etu- ja takapuolen. Liikkuva esine tai olio voidaan nähdä liikkuvan eteen ja taakse, ja sillä voidaan erottaa kasvot ja selkä. Elottomalla objektillakin voi hahmottaa analogisesti kasvot ja selän, mikäli se muistuttaa ihmisruumista. (Esimerkiksi vaatteella tai tuolilla voi olla selkä.) Kuviossa 3 on horisontaalisen akselin lisäksi frontaalinen akseli. Jotta lateraalinen akseli on mahdollinen, on sen edellytyksenä frontaalinen akseli. Ihmisen kasvot ovat kommunikaation ja havainnon lähde, ja ihmisen etupuoli on ihmisen taitavien eturaajojen toiminta-alue (Ojutkangas 2001: 26 - 27.)

2.2.4. Relationaalisesta substantiivista adpositioksi ja adverbiksi

2.2.4.1. Paikallissijat kieliopillistumisen lähtökohtana

Suomen paikallissijajärjestelmä jakaantuu toisaalta sisäisiin, ulkoisiin ja yleisiin paikallissijoihin ja toisaalta olo-, ero- ja tulosijoihin (Siro 1964: 29). Muutossijoiksi jaetaan ero- ja tulosija. Siron (1964: 30) mukaan ”muutossijan pääsanana esiintyy erilainen verbi kuin olosijan yhteydessä”. Muutossijan pääsanana esiintyy muutosverbi eli muutosta merkitsevä verbi, kun taas oloverbi eli tilaa ja olemista merkitsevän verbin yhteydessä käytetään olosijaista paikallissijaa. Kuitenkin muutaman tietyn muutosverbin yhteydessä käytetään olosijaa, jos muutos on väliaikainen ja jos liike jatkuu uudelleen. (Siro 1964: 30 – 31.) Paavo Siron mukaan adverbiaali on verbin määräys. ”Paikallissijan päätteellä, postpositiolla ja prepositiolla on lauseessa siten aivan samanlainen täsmällisesti luonnehdittavissa oleva tehtävä. Ne osoittavat kantanansa olevan nominin suhdetta lauseen tiettyyn toiseen jäseneseen.” (Siro 1964: 27.)

Pentti Leinon mukaan perinteinen kielioppi on lähtenyt siitä, että sijat ovat polyseemisiä ja että sijoilla on erilaisia merkityksiä. Kieliopin tehtävänä on luetella käyttöjä ja merkityksiä, joita on esimerkiksi Setälän vuoden 1880 kieliopissa. Hänen lisäksi Aarni Penttilän (1963) kieliopin voi nähdä edustavan luettelon omaista tapaa tarkastella sijoja. Kummassakin kieliopissa esimerkkejä on käytetty runsaasti valaisemaan sijojen käyttöä. Sen sijaan merkitysten ja

käyttöjen keskinäiset suhteet eivät ole tarkastelun keskiössä. (Leino 1990: 15 – 20.)

Pentti Leino, Marja-Liisa Helasvuo, Petri Lauerma, Urpo Nikanne ja Tiina Onikki käsittelevät suomen paikallissijoja Jackendoffin konseptuaalisen semantiikan turvin teoksessa ”Kieli 5, suomen kielen paikallissijat konseptuaalisessa semantiikassa” (1990). Teoksen käsityksen mukaan ”sijat ovat grammaattisten suhteiden merkitsimiä, ja päähuomio on tällöin kiinnitettävä noihin suhteisiin” (Leino 1990: 44). Konseptuaalinen semantiikka kuuluu generatiivisten suuntausten alle, eikä se keskity leksikkoon tai leksikaalisiin yksiköihin, vaan kielioppi jakautuu generatiivisen perinteen mukaisesti erillisiin komponentteihin. Leinon mukaan Jackendoffin teoria on kunnianhimoinen yritys perehtyä kielen, kognition ja ihmismielen rakenteisiin. (Leino 1990: 44 – 45.)

2.2.4.2. Substantiivien kieliopillistuminen adpositioksi ja adverbiksi

Adpositiot määritellään suomalaisissa kieliopinkuvauksissa sijapäätteiden ja adverbien kaltaisiksi, koska adpositiot ilmaisevat samoja seikkoja kuin sijapäätteet ja adverbit yksinään. Suomen adpositioiden (pre- ja postpositioiden) rektiosijoina pidetään genetiiviä ja partitiivia (Haukioja 1988: 217). Riho Grünthalin mukaan genetiivi on yleisin rektiosija itämerensuomalaisten kielten postpositiopauseissa (Grünthal 2003: 204). Aarni Penttilä (1963: 337) toteaa: ”Genetiivin ynnä postposition käsittävät saneliitot sisältävät ainakin yleensä alkuperäisen adnominaalisen gen:n. Nykyisin postpositio on jo vailla edussaneen luonnetta. Vaikka suomen useimmat postpositiot eivät vielä ole pitkällekkään formaalistuneet, ei niitä kuitenkaan enää voida määrittää erikseen. Niiden merkitys on niin ikään ainakin jonkin verran etäännytynyt alkuperäisestään.” Penttilän määritelmästä tulee ilmi adpositioluokan epämääräisyys ja adpositioiden merkityksen muuttuminen.

Minna Jaakola (1997: 122-123) esittää substantiivien, adpositioiden ja adverbien ryhmittelyä. Suomen adpositioita voidaan käyttää myös adverbeina, eikä ole helppoa vetää rajaa puhtaaseen substantiivikäyttöön. Jaakola toteaa: ”Nominien, adverbien ja adpositioiden ryhmässä on sekä prototyyppisiä edustajia (esim. *jalka*, *kaukana*, *vuoksi*) että välimaaston yksiköitä (esim. *jaloissa*). Niiden

yhteydessä konteksti ratkaisee, onko kyseessä adverbi, adpositio vai nominin sijamuoto.”

Adpositiot ovat syntaktisesti ja semanttisesti epäitsenäisiä sanoja, joilla on taustana kategorianvaihdos: ne ovat suomessa yleensä vanhoja nomineja tai partikkeleita. Kategorianvaihdoksen yhteydessä muoto eriytyy kantasanasta, samoten sanan merkitys muuttuu. Kun nominin ilmaisevat oliota (esim. *puun juuri*), adpositiot kahden tai useamman olion välisen suhteen (esim. *talo on mäen juurella*). Monet lokaatiota ilmaisevat pre- ja postpositiot ovat kieliopillistuneet abstraktimman suhteen ilmaisuksi (esim. *taka- > takia*). (Jaakola 1997: 123-124.)

Suomen adpositiot ovat muodoltaan yleensä paikallissijoja tai joissain tapauksissa essiivejä, translatiiveja tai vanhoja *n-* ja *i-*latiiveja. Ne ovat muotoa *nomini+sijapäätte*. Yleensä adpositiot muodostuvat yhdysperäisistä *s-* tai *l-*sijoista, ei niinkään vanhoista paikallissijasuffikseista. Voidaankin ajatella, että paikallissijamuotoiset adpositiot ovat myöhäsyntyisempiä kuin muita sijoja käyttävät adpositiot. Ajatusta voisi tukea se, että *l-* ja *s-*paikallissijaiset adpositiot ovat merkitykseltään lokatiivisia ja melko konkreettisia, kun taas vanhat sijat voivat merkitä abstraktimpia eli kieliopillistuneita merkityksiä (esim. *juurella, edessä vs. vuoksi, takia, kautta*). (Jaakola 1997: 125, myös Alhoniemi 1988.)

On mielenkiintoista nähdä, liittyykö vanhoihin sijamuotoihin abstraktimpia merkityksiä tutkielmani aineistossa. Mikä sitten on abstraktimpaa merkitystä? Mielestäni selvää jaottelua ei ole abstraktien merkitysten välillä. Otan tutkielmassani abstraktien merkitysten suhteen seuraavan luokittelun: aikaa, tapaa, syytä ja määrää ilmaisevat abstraktiot on luokiteltavissa selkeiksi ryhmiksi (ks. aineistoesimerkki 4: määrää ilmaiseva adverbi), kun taas kielikuvallinen abstrakti merkitys on erillään (ks. aineistoesimerkki 5).

4) *Vaikka maahanmuuttajaluokilla on alle kymmenen oppilasta.*

5) *-- jotka yhtä lailla uupuvat työtaakkansa alle.*

Substantiivit kieliopillistuvat adpositioiksi yleisesti maailman kielissä (ks. esim. Heine et al 1991). Muuttuva substantiivi on tavallisesti jokin ruumiinosannimi tai substantiivi, joka osoittaa sellaista entiteettiä, joka on osa

kokonaisuudesta. Kieliopillistumiskehityksen katsotaan olevan hidasta ja vähittäistä. Kehitystä voi kuvata seuraavasti (Hopper & Traugott 2003:107):

(6) major category (> intermediate category) > minor category

Kehityksessä substantiivi (tai verbi) edustaa avointa luokkaa ja toimii lähtökohtakategoriana (major category). Seuraavaksi muutoksessa (intermediate category) on kielittäistä vaihtelua. Substantiivin kohdalla kehitys kulkee yleensä spatiaalisen muodon kautta kohti kohtalaisen suljettua kategoriaa (minor category). (emt. 107.) Vaiheet voidaan esitellä seuraavasti (Haukioja 2000: 89):

(7)

1. substantiivi
2. relationaalinen substantiivi
3. sekundaari adpositio
4. primaari adpositio
- (5. affiksi)

Timo Haukiojan (2000: 90) mukaan ”ero ”tavallisten” ja relationaalisten substantiivien välillä tuskin on kovin jyrkkä; myös moni tavallinen substantiivi (mm. ruumiinosa- ja sukulaisuustermit) sisältää jonkinlaista relationaalista ainesta, josta relationaaliset substantiivit syntyvät”.

Haukioja (2000: 95 – 98) esittää adpositioille neljän yksinkertaisen testin, joiden avulla hän vertaa ilmausten käytöstä suhteessa substantiivien käyttöön vastaavissa ympäristöissä. Ensinnäkin adposition tunnusmerkki on se, ettei se voi saada määritteitä (ATTR) (ks. esim. Heine et al 1991: 133). Suomen kielessä prepositiot voivat saada määritteitä eikä määrittely ole postpositioiden kohdalla ongelmaton. Toinen adposition tunnusmerkki on monikollistuminen (PL). Joillekin sanoille, esimerkiksi *ohi*, *poikki* ja *takaa* ei ole mahdollista muodostaa monikkomuotoja. Kolmantena suomen adpositioiden kriteerinä Haukioja pitää nominatiivimuodon (NOM) olemassaoloa. Tämä tarkoittaa esimerkiksi sitä, että ilmauksesta *jonkun jäljessä* pystyy muodostamaan ilmauksen

jonkun jälki. Neljäs kriteeri on possessiivisuffiksillinen (POSS) muoto. Esimerkiksi *jäljessämme, perässäni ja päällänne* sisältävät possessiivisuffiksin.

Haukioja esittää testin tulokset taulukossa, jossa (+)- ja (-)-merkein on osoitettu kunkin substantiivin (N) testitulokset:

	ATTR	PL	NOM	POSS
N	+	+	+	+
edustalla	- (?)	+	+	+
varrella	-	+	+	+
nokassa	-	+	+	+
poskessa	-	-	+	+
vieressä	-	-	+	+
yläpuolella	-	-	+ (?)	+
kupeella	-	- (?)	- (?)	+
jäljessä	-	-	-	+
perässä	-	-	-	+
päällä	-	-	-	+
takana	-	-	-	+
ohi	-	-	-	-
poikki	-	-	-	-
Taulukko 2.		(Haukioja 2000: 98.)		

Haukioja toteaa, että taulukon 2 ilmaukset eivät jakaudu selkeästi substantiiveihin ja adpositioihin. Testi kuitenkin tukee ajatusta, jonka mukaan substantiivien kehityksestä kohti adpositiomuotoja. Suomen adpositiot eivät muodosta syntaktiselta käytökseltään homogeenistä luokkaa, eikä niiden erottaminen substantiiveista ole yksinkertaista. Haukioja esittää myös muita testejä, joilla saadaan aikaan erilaisia kategorioita. Hän näkee adpositioiden ja substantiivien välisen rajan liukuvaksi eikä yksiselitteisesti määritettäväksi.

Aion hyödyntää Haukiojan käyttämää adpositiotestiä (ks. taulukko 2) tutkielmassani aineistoluvussa 3. Seuraavaksi lähdän tutkimaan

lateraalifrontaalista tilan hahmottamista tarkastelemalla aineiston lekseemejä esimerkkien ja taulukoiden avulla.

3. Lateraalifrontaalinen tilan hahmottaminen

Tilassa on kyse entiteettien välisestä suhteesta. Kielenkäyttäjän on valittava kolmesta käsitteistysakselista hahmottaessaan ympäröivää tilaa. Lateraalinen vasen vs. oikea -akseli hahmotetaan ihmisen ruumiillisen kokemuksen kautta: raajojen parillisuus sekä käsien symmetrisyys ja toiminnallinen epäsymmetrisyys synnyttävät lateraalisen akselin. Lateraalisen akseli edellyttää frontaalista akselia, joka on todellinen tai kuviteltu. Akseleittain sijoittamisen lisäksi kielentäjän on valittava entiteetille eli muuttujalle suhteutuskohta eli kiintopiste. Muuttujan ja kiintopisteen suhde on tyypillisesti epäsymmetrinen: kappaleista pienempi esitetään yleensä muuttujana ja suurempi kiintopisteenä. (ks. esim. Ojutkangas 2001: 26 – 27.)

Seuraavassa luvussa tarkastelen lateraalifrontaalilla akselilla hahmottuvia substantiiveja *vieri*, *puoli*, *puite* ja *reuna*. Seuraavassa luvussa pohdin aluksi substantiivien alkuperää ja jatkan käsittelyä aineiston analyysillä. Aineiston analyysissä esittelen aineiston elottomaan ja elolliseen entiteettiin viittaavia adpositio- ja adverbi-ilmauksia ja pohdin niiden merkityksiä. Aineistoesimerkkien jälkeen pohdin lekseemin kieliopillistumistrendiä taulukoiden avulla. Lopuksi kokoan lekseemit rinnakkaiseen vertailuun.

3.1. *Vieri ja puoli*

Minna Jaakolan adpositiotutkimuksessa sivutaan useassa kohdassa substantiivien alkuperän selvittämisen ongelmaa. Postpositioiden ja adverbi- etymologiat ovat usein epämääräisiä ja epävarmoja. Heine, Claudi ja Hunnemeyer (1991: 125, 129) esittävät maastotermejä (esim. *maa*, *maaperä*, *taivas*) ja tärkeämpänä ruumiinosia (esim. *pää*, *rinta*, *vatsa* ja *selkä*) lähteeksi spatiaalisille käsitteille *päällä*, *alla*, *edessä*, *takana* ja *sisällä*. Jaakolan mukaan väitettä on vaikea todistaa tai kumota etymologioiden epävarmuuden vuoksi. Epävarmoja ruumiinosa-alkuperään viittaavia etymologioita löytyy mm. sanoille *sivu*, *keski*, *pinta* ja *ohi*. (Jaakola 1997: 132 – 133.)

Nykysuomen etymologinen sanakirja löytää suomen kielen lekseemille *vieri* vastineita useista lähisukukielistä sekä saamesta ja mordvasta (esim. karjalan *vieri*, viron *veer*, luulajansaamen *vierra* 'kunnas, harju' ja mordvan *vér* 'ylä') (Häkkinen 2004: 1481). Lekseemille *puoli* varmoja etymologisia vastineita löytyy kaikista lähisukukielistä (esim. karjalan *puoli*, vepsän *pol*, vatjan *pooli* ja viron *pool*). Vastineeksi on arveltu mordvan sanaa *pola* (miespuolinen puoliso), mutta yhteyttä ei kuitenkaan ole pidetty varmana. Lisäksi on epäselvää, onko *puoli* omaperäinen sana vai indoeurooppalainen laina. (emt: 975 – 976.)

Koska tutkielmani lekseemien etymologiat ovat epäselviä; toisin sanoen sanojen alkuperä on lähes mahdotonta todeta, en ota kantaa lekseemien alkuperään liittyviin ongelmiin. Tutkielmani näkökulma ei ole historiallinen, vaan selvitan lekseemien käyttäytymistä yhden aineiston sisällä.

3.1.1. *Vieri*

Nykysuomen sanakirjan mukaan lekseemi *vieri* on substantiivi, joka tarkoittaa välittömästi johonkin rajoittuvaa alaa. Vertauskohteeksi Nykysuomen sanakirja tarjoaa lekseemeistä *vierusta*, *vartta*, *laitaa*, *reunaa*, *sivua*, *syrjää* ja *äärtä*. Lekseemi *vierus* tavataan usein yhdyssanana, esimerkiksi sanoissa *vierustoveri*, *vieruskumppani*, *vierusnaapuri*.

Nykysuomen sanakirja käsittelee erikseen lekseemin *vieri* paikallissijamuotoja. Lekseemimuodot *vieressä*, *vierestä*, *viereen* määritellään postpositioksi (runokielessä myös prepositioksi) ja adverbiksi, joka tarkoittaa 'aivan lähellä jonkin viertä, ääressä, ohessa, varressa, laidassa, poskessa, sivulla ja rinnalla'. Sisäpaikallissijamuodot ilmaisevat kiinteämpää läheisyyttä kuin ulkopaikallissijat. Esimerkkeinä paikallissijamuotoisista adverbimuodoista Nykysuomen sanakirja tarjoaa seuraavia ilmauksia: *rivissä vieressä seisova mies*, *Katseli vierestä toisen ateriointia* ja kuvainnollisesti *Soittaa mielellään, mutta usein vierestä 'epäpuhtaasti'*. Ulkopaikallissijamuotoiset ilmaukset *vierellä*, *viereltä* ja *vierelle* ovat sisäpaikallissijamuotojen ohella postpositioita, (prepositioita) ja adverbejä. Niiden merkitys on Nykysuomen sanakirjan mukaan 'lähellä jonkin viertä, äärellä varrella, sivulla ja rinnalla'. Kuvainnollisesti

lekseemiä käytetään seuraavasti: *Aatetoveri, joka on uskollisesti seisonut vierelläni; Puoliso oli temmattu hänen viereltään; ja adverbina Kilpatoveri yritti ohii ja pääsi jo vierelle 'rinnalle'.*

Substantiivi *vieri* ei esiinny kertaakaan Helsingin Sanomien aineistossa attribuutin kanssa yhdistyvänä substantiivina. Esimerkiksi seuraavia keksimiäni ilmauksia ei käytetä suomen kielessä:

- 6) ?*Hän käveli kapealla vierellä.*
- 7) ?*Liisa istui suurella vierellä.*
- 8) ?*Voinko istua pehmeään viereen?*

Adpositiona *vieri* esiintyy elottomana sekä yksikössä että monikossa. Elottomia yksiköllisiä muotoja aineistosta löytyy yhteensä 31 kappaletta ja monikollisia yhteensä 8 kappaletta.

- 9) *Kirjaston vieressä keskikaljabaarissa äänekäs joukko juo aamulla kahvia.*
- 10) *Hienostuneen sataman vieressä ei ole epämääräistä huoltokenttää satamalaitteineen.*
- 11) *Muhkuraiset metsätiet Hangon motin umpeutuvien juoksuautojen vierillä ovat pikemmin sellaista maastoa, johon ---*
- 12) *Puhtaanapito-osaston viranomaiset sijoittivat tuhat roskalaatikkaa katujen vierille.*

Esimerkkilauseiden adpositioilmauksissa 9) *Kirjaston vieressä* ja 10) *Hienostuneen sataman vieressä* esiintyy yksiköllinen inessiivi *vieressä* genetiivimuotoisen entiteetin kanssa yksikössä. Aineiston elottomille adpositiomuodoille on tyypillistä, että ne merkitsevät konkreettista paikkaa tai entiteettiä. Abstraktia merkitystä aineiston elottomilla muodoilla ei ole.

Lekseemi *vieri* esiintyy merkitykseltään elollisena yhteensä 34 kertaa Helsingin Sanomien aineistossa. Elollisten esimerkkien lähempi tarkastelu paljastaa lekseemin merkityksen muuttumisen jatkumon. Jatkumossa on hankala määritellä, milloin lekseemi *vieri* esiintyy adpositiomuotoisena ja milloin taas jo

adverbina. Esimerkkilauseiden ja taulukon avulla kuitenkin selviää elottomuuden ja elollisuuden merkitys lekseemin kehitykselle.

13) *Ratissa presidentti Gorbatsov presidentti Bush vierellään.*

14) *Tuleva presidentti myhäili kongressissa demokraattijohtajat vierellään.*

15) *Hänen mukaansa ammattisotilaat valvoivat koko ajan vieressä toimintaa.*

16) *Helsingin kaupunki katsoo huolissaan vierestä, kun Vantaa sallii kauppakeskus Jumbon laajentua.*

17) *Kun pikkupoika innostuu buuaamaan Tapparalle, nainen vierestä neuvoo: --*

Esimerkkilauseista 13) *Ratissa presidentti Gorbatsov presidentti Bush vierellään* ja 14) *Tuleva presidentti myhäili kongressissa demokraattijohtajat vierellään* puuttuu adpositiolle tyypillinen genetiivi- tai partitiivimuotoinen osa. Lauseissa *vieri*-lekseemissä ilmaistaan puuttuva osa lisäämällä lekseemiin possessiivisuffiksi (*vierellään*). Puhekielessä possessiivisuffiksi jää usein pois. Kielenhuollon näkökulmasta *hänen vierellään* on suositeltava ilmaus. Kielen muutokset eivät kuitenkaan pohjaa vain kirjoitettuun kieleen, pikemminkin puhuttu kieli on se, josta kielen muuttuminen nähdään saavan alkunsa.

Kun *vieri*-lekseemiin ei yhdisty possessiivisuffiksia tai adpositiolle tyypillistä genetiivi- tai partitiiviosaa, leksikaalinen aines alkaa muistuttaa kieliopillista ainesta. Esimerkkilauseiden 15) *Hänen mukaansa ammattisotilaat valvoivat koko ajan vieressä toimintaa*, 16) *Helsingin kaupunki katsoo huolissaan vierestä, kun Vantaa sallii kauppakeskus Jumbon laajentua* ja 17) *Kun pikkupoika innostuu buuaamaan Tapparalle, nainen vierestä neuvoo: --* *vieri*-lekseemit ovat verrattavissa adverbeihin luettaviin sanoihin, kuten *kaukana* ja *ulkona*. Seuraavat esimerkkilauseen lekseemin *vieressä* kaltaiset lauseet korvaamalla *vieri*-lekseemit lekseemeillä *kaukana* ja *ulkona*:

18) *Hänen mukaansa ammattisotilaat valvoivat koko ajan kaukana toimintaa.*

19) *Hänen mukaansa ammattisotilaat valvoivat koko ajan **ulkona** toimintaa.*

Esimerkkilauseissa 15), 16) ja 17) voidaan nähdä *vieri*-lekseemin vakiintuneet adverbimuodot. Aineistossa adverbeja löytyy 22 kappaletta. Huomattavaa on, että lekseemin adverbit ovat kaikki elolliseen viittaavissa lauseyhteyksissä. Elollisuutta ja elottomuutta *vieri*-lekseemin yhteydessä selventää seuraava taulukko:

	ATTR	PL	NOM	POSS
<i>vieri</i>	-	+	-	+
	Elollinen		Eloton	
<i>vieri</i>	34		39	

Taulukko 3: *Vieri*-lekseemin adpositiopiirteet ja elollisuus

Taulukosta 3 käy ilmi, että Helsingin Sanomien aineistossa *vieri*-lekseemillä ei ole attribuutteja tai nominatiivista muotoa. Monikollisia ja possessiivisuffiksimuotoisia ilmauksia aineistosta löytyy. *Vieri*-lekseemiä käytetään melko tasaisesti sekä elottomaan että elolliseen viittaavissa adpositioilmauksissa.

Timo Haukiojan mukaan suomen adpositiot eivät tunnu muodostavan homogeenistä luokkaa. Edellä mainittujen syntaktisten testien perusteella adpositiot eivät muodosta isompaa kategoriaa, vaan toisistaan poikkeavia minikategorioita. Suomen adpositioiden syntaktinen käytös ei ole tiettyjen rajojen sisällä, vaan adpositioiden ja substantiivien raja vaikuttaa liukuvalta. (Haukioja 2000: 104.) Lekseemin *vieri* kieliopillistumista on aineiston perusteella hahmotettavissa: lekseemi ei esiinny paikallissijamuotoisena substantiivina vaan adpositiona tai adverbina. Varsin voimakkaasta kieliopillistumistendenssistä ei ole

kyse, koska voimakasta kieliopillistumista olisi kehitys, jossa kielellinen elementti siirtyy laajasta kieliopillisesta kategoriasta (kuten substantiivista ja verbistä) ”suppeammaksi” (esim. prepositioksi, apuverbiksi tai taivutuselementiksi).

3.1.2. *Puoli*

Nykysuomen sanakirjan mukaan lekseemi *puoli* tarkoittaa ensisijaisesti ’kahdesosaa, jonkin keski- tai puoliväliä’. Lekseemin merkitys on hyvin laaja-alainen, erilaisia merkitysviitteitä löytyy kymmenittäin. En lähde tässä erittelemään niitä, vaan keskityn paikallissijamuotoisiin ilmauksiin. Paikallissijamuotoiset lekseemit *puoleen* ja *puolesta* käsitellään edellä mainitussa teoksessa erikseen. Lekseemi *puolesta* tarkoittaa Nykysuomen sanakirjan mukaan ’jonkin tai jonkun asemesta, sijasta, edestä jotakuta tai jotakin edustaen, jonkin tai jonkun nimissä tai suhdetta, näkökohtaa ilmaisten jonkin kannalta, jonkin suhteen, johonkin nähden ja jostakin ajatellen’.

Substantiivi *puoli* esiintyy aineistossa paikallissijamuotoisena. Paikallissijamuotoja yhteensä 229 aineistoesimerkin kokonaisuudesta löytyy 54 kappaletta. Esimerkkilauseissa *puoli* merkitsee entiteetin osaa, aikaa, määrää tai puolueellisuutta.

20) Vuodenvaihteessa **suurella puolella** alkaa täysi remontti.

21) Ruotsissa ja Tanskassa **julkisella puolella** on yli 30 prosenttia työntekijöistä.

22) Portfolioindeksi menetti **puolessa vuodessa** arvostaan 20 prosenttia.

23) Prostituoituja ryöstäneiden miesten tuomiot **puolestaan kovenivat puolella vuodella** Helsingin hovioikeudessa.

24) Siinä ehdotettiin tuen lisäämistä **puolella miljoonalla**.

25) Kamppailussa **toisella puolella** oli puolustusministeri Elisabeth Rehn (rkp).

Esimerkkilauseessa 20) Vuodenvaihteessa **suurella puolella** alkaa täysi remontti lekseemi *puoli* merkitsee jonkin konkreettisen entiteetin osaa. Seuraavassa

esimerkkilauseessa 21) *Ruotsissa ja Tanskassa julkisella puolella on yli 30 prosenttia työntekijöistä* substantiivin *puoli* merkitys on abstrahoitunut merkitsemään organisaation osaa.

Aineiston aikaa ilmaisevissa esimerkkilauseissa substantiivi *puoli* on attribuutin roolissa: 22) *Portfolioindeksi menetti puolessa vuodessa* arvostaan 20 prosenttia ja 23) *Prostituoituja ryöstäneiden miesten tuomiot puolestaan kovenivat puolella vuodella Helsingin hovioikeudessa*. Sen sijaan lekseemi *puoli* ei esiinny attribuutin pääsanana aikaa ilmaisevissa esimerkeissä. Määrää ilmaisevissa aineiston esimerkkilauseissa lekseemi *puoli* käyttäytyy samalla tavalla kuin aikaa ilmaisevissakin paikallissijailmauksissa.

Esimerkkilauseessa 25) *Kamppailussa toisella puolella oli puolustusministeri Elisabeth Rehn (rkp)* lekseemi *puoli* ilmaisee 'puolueellisuutta', jolla on abstrakti merkitys. Merkitykseltään abstrahoituneita paikallissijaisia esimerkkilauseista ei aineistosta juurikaan löytynyt edellä mainittujen esimerkkilauseiden 21) ja 24) lisäksi. Aineiston paikallissijailmaukset ovat pääosin konkreettista paikkaa, aikaa tai määrää ilmaisevia esimerkkilauseita.

Lekseemin *puoli* adpositioilmauksia on aineistossa melko runsaasti, yhteensä 123 kappaletta 229:stä lauseesta. Elottomia ilmauksia löytyy elollisia selkeästi enemmän: elollisia adpositioilmauksia aineistossa on vain neljä kappaletta. Elottomat adpositioilmaukset merkitsevät jonkin konkreettisen entiteetin paikkaa, abstraktia tunnetta ja organisaation ja raja-alueen osaa.

26) *Ratin oikealla puolella olevalla sauvalla voi painaa jarrupoljinta.*

27) *Oikeustalon toisella puolella kiemurteli erilainen jono.*

28) *Puutalot raitin molemmilla puolilla näyttävät olevan kylmillään.*

29) *Simon pysyy nostalgian ja patetian paremmalla puolella.*

30) *Esimerkiksi Suomen hyvän kansainvälisen kilpailukyvyyn nurjalla puolella on nähtävissä, että kansalaisten hyvinvoinnista --*

31) *Mieleen palautuu pakkasrajan kielletyllä puolella pidetyt armeijan sulkeiset.*

32) *Verkon toisella puolella pelasivat fasistit, toisella kommunistit.*

Esimerkkilauseiden adpositioilmaukset 26) *Ratin oikealla puolella olevalla sauvalla voi painaa jarrupoljinta*) ja 27) *Oikeustalon toisella puolella kiemurteli erilainen jono* ilmaisevat konkreettisen entiteetin paikkaa. Selvästi abstrahoituneita merkityksiä on löydettävissä esimerkkilauseista 29) *Simon pysyy nostalgian ja patetian paremmalla puolella* ja 30) *Esimerkiksi Suomen hyvän kansainvälisen kilpailukyvyn nurjalla puolella on nähtävissä, että kansalaisten hyvinvoinnista --*. Esimerkkilauseen 29) *nostalgian ja patetian paremmalla puolella* adpositio merkitsee tunnetta (*nostalgia, patetia*). *Kilpailukyky* on esimerkkilauseessa 30) abstrakti toiminnan laatua tarkoittava asia. Kahden edellisen esimerkkilauseen abstrahoitunut merkitys on siinä määrin yhtenevä, että niissä asioilla (tunne, kilpailukyky) on erotettavissa hyvän ja huonon vastakkainasettelu: 'parempi puoli ja nurjempi puoli'.

Esimerkkilauseissa 31) *Mieleen palautuu pakkasrajan kielletyllä puolella pidetyt armeijan sulkeiset* ja 32) *Verkon toisella puolella pelasivat fasistit, toisella kommunistit* adpositioilmaukset liikkuvat konkreettisen ja abstraktin välissä. *Pakkasraja* on esimerkkilauseessa 31) sovittu lämpötilan raja-arvo, joka voidaan nähdä tietynä pisteenä tai rajaviivana, jolla on kaksi *puolta*. Esimerkkilauseen 32) *verkko* on lauseyhteydestä irrotettuna pallopetiä tarkoittavassa yhteydessä selvä konkreettinen entiteetti, mutta esimerkkilauseessa se on saanut abstraktin lisämerkityksen. Poliitikko nähdään yleisesti pelinä, jossa on pelaajia. Edellisen esimerkkilauseen adpositioilmaukseen liittyy puolueellinen merkitys.

Lekseemin *puoli* elolliseen entiteettiin viittaavia adpositioita löytyy aineistosta kolme kappaletta. Kuten elottomienkin esimerkkilauseiden kohdalla, elolliseen viittaavat adpositioesimerkit sisältävät attribuutin, kuten lauseessa *Puhemiehen oikealla puolella istuvat nyt ministerit*.

Aineiston adverbit (28 kappaletta) ovat merkitykseltään määrää ilmaisevia, kuten esimerkeissä 33) ja 34):

33) *Pitkää työviikkoa tekevistä naisista noin puolella on mies, joka myös tekee –*

34) *Maatalousmaan ja viljatuotannon määrä kasvaa puolella.*

Aineiston adverbit lekseemistä *puoli* ovat elottomaan entiteettiin viittaavia. Idiomaattistuneita ilmauksia löytyy neljä kappaletta, esimerkiksi lauseessa *Noin kolme metriä syvä säiliö oli puolillaan lietettä.*

Seuraavassa taulukossa esitetään elollisten ja elottomien adpositioiden suhdetta *puoli*-lekseemin kohdalla:

	ATTR	PL	NOM	POSS
<i>puoli</i>	+	+	+	+
	Elollinen		Eloton	
<i>puoli</i>	4		119	

Taulukko 4: *Puoli*-lekseemin adpositiopiirteet ja elollisuus

Taulukosta 4 ilmenee, että lekseemi *puoli* käyttäytyy relationaalisen substantiivin tavoin: lekseemi saa aineistossa attribuutteja ja monikkumuotoja, ja siitä pystytään muodostamaan nominatiivi- ja possessiivisuffiksimuoto. Elollisia aineistoesimerkkejä löytyy neljä ja elottomia 119 kappaletta.

Kielen muutoksessa on kyse merkitysten muuttumisesta. Kieliopillistumisprosessi nähdään käynnistyvän semanttisesta muutoksesta. Lekseemin merkitys on laajentunut niin, että merkitys tulkitaan jossain kontekstissa uudella tavoin (reanalyysi), ja kieliopillistumisen edetessä uuden merkityksen konventionalistuminen aiheuttaa muutoksen systeemissä. (Lehtinen, Tapani & Lea Laitinen (toim.) 1997: 12.) Lekseemin *puoli* kohdalla merkityksen muutoksia on selvästi havaittavissa, esimerkiksi adverbien määrää ilmaisevissa lauseissa. Lekseemistä *puoli* on hahmotettavissa relationaalisen substantiivin, adposition ja adverbin jatkumo.

3.2. *Puite ja reuna*

Suomen etymologisen sanakirjan mukaan kaivon, ikkunan, oven, taulun tms. kehyksiin viittaava lekseemi *puite* on ikivanhaan *puu*-sanaan perustuva johdos. ”Sanan abstrakti käyttö, esim. suunnitelmien puitteissa, näyttää yleistyneen vasta 1900-luvun puolella” (Häkkinen 2004: 965 - 966). Emt. (s. 1044) löytää lekseemille *reuna* vastineita useista itämerensuomalaisista kielistä, mm. inkeroisesta ja karjalasta *reuna*, lyydistä *reun* ja virosta murteellisen *rõun*. Lekseemiä on arveltu baltilaiseksi lainaksi, mutta etymologiasta on kiistelty.

3.2.1. *Puite*

Nyky-suomen sanakirjan mukaan lekseemi *puite* on substantiivi, joka on tavallisesti monikollisessa muodossa (esim. *ikkunanpuitteet* ’ikkunakehys’). Lekseemiä käytetään kuvainnollisesti ulkonaisia olosuhteita, piirteitä, rajoja, piiriä ja laajuutta ilmaisemassa.

Lekseemistä *puite* ei löydy paikallissijamuotoisia substantiiveja Helsingin Sanomien korpustietokannasta. Lekseemi *puite* esiintyy aineistossa adpositiivimuotoisena yhteensä 159 kertaa. Adpositiivimuodot ovat kaikki poikkeuksetta samankaltaisia: ne ovat monikkomuodossa ja inessiivissä (*puitteissa*) sekä merkitykseltään elottomia ja abstrakteja. Voidaankin todeta, että lekseemin *puite* paikallissijamuotoiset adpositiivimuodot ovat idiomeja.

33) *Hän toimi sääntöjen sallimissa puitteissa.*

34) *Oikeusturvalautakunta katsoi olympiakomitean toimineen määräysvaltansa puitteissa.*

Esimerkkilauseissa 33) *Hän toimi sääntöjen sallimissa puitteissa* ja 34) *Oikeusturvalautakunta katsoi olympiakomitean toimineen määräysvaltansa puitteissa* on kaksi aineistosta poimittua ilmausta. Merkitykseltään idiomien adpositiivimuodot vaihtelevat melko vähän. Useimmiten ilmaukset tarkoittavat jonkin organisaation, hallinnan tai kuten esimerkkilauseen adpositiivimuodossa

33) sääntöjen *sallimissa puitteissa* sääntöjen sisällä tapahtuvaa toimintaa. Lisäksi aineistosta löytyy ajan ilmauksia, kuten seuraavissa esimerkeissä 35) ja 36) :

35) -- *on mahdollista niille, jotka haluavat maksuajan puitteissa maksaa autonsa kokonaan.*

36) -- *mutta kukaan ei selvinnyt radasta ihanneajan puitteissa.*

Puite-lekseemin elottomien ja elollisten esimerkkien suhdetta esitellään taulukossa 5:

	ATTR	PL	NOM	POSS
<i>puite</i>	+	+	+	-
	Elollinen		Eloton	
<i>puite</i>	-		159	

Taulukko 5: *Puite*-lekseemin adpositiopiirteet ja elollisuus

Taulukon 5 mukaan lekseemi *puite* saa aineistossa monikollisia muotoja. Lisäksi aineistosta löytyy lekseemin nominatiivimuoto ja possessiivisuffiksiimuoto. Elollisia esimerkkilauseita ei aineistosta löydy; elottomia löytyy yhteensä 159 kappaletta.

Lekseemin *puite* kohdalla aineistoesimerkit puoltavat merkityksen abstrahoitumista (esim. *maksuajan puitteissa*). Merkitykseltään kehykseen tai kehyksiin viittaavaan lekseemiä on alettu käyttää ilmaisemaan esimerkiksi olosuhteita ja rajoja. Kielipillistumisen sijaan käyttäisin lekseemin kohdalla termiä idiomaattistuminen.

3.2.2. Reuna

Lekseemi *reuna* ilmaisee Nykysuomen sanakirjan mukaan 'ohuen litteän esineen tai pinnan rajaviivaa tai sivupintaa ja siitä jonkin matkaa keskukseen olevaa osaa'. Lisäksi *reuna* tarkoittaa 'astioiden ym. laidan yläreunaa (kuvainnollisesti: *kuohahti yli reunojen*), aukkojen vierusta, ympärystä, parrasta, seinämää tai rinnettä'.

Lekseemi *reuna* esiintyy aineistossa adpositiomuotoisena 89 kertaa. Lekseemin sijamuodoissa on vaihtelua kahden sijamuodon välillä: käytössä on inessiivi sekä yksikössä että monikossa (*reunassa, reunoissa*) ja adessiivi sekä yksikössä että monikossa (*reunalla, reunoilla*). Merkitykseltään kaikki adpositiomuodot ovat elottomia ja osa lisäksi abstrakteja.

37) *Ilkka Hujanen tasapainoilee kymmenen metrin tasanteen reunalla eikä pidä mistään kiinni.*

38) *Koko matka meni tuolin reunalla istuen ja henkeä haukkoen.*

39) *Ne horjuvat konkurssikuilun reunalla sen jälkeen, kun markkinoiden vapauttamisen - -*

40) *Euroopan reunalla sijaitsevan Suomen etu on, että - -*

41) *Tuolla hyllyn reunassa on sellainen suurennuslevy.*

42) *Kovakuoriaisia on aina enemmän metsän reunassa kuin metsässä.*

43) *Lisät ovat esitteen reunoissa.*

44) *Lahden ydinkeskustan reunoilla seurattiin keskiviikkona kaaharielokuvien kaltaista takaa-ajoa.*

45) *Riitta Nelimarkan väitöskirjasotkua kertailevan jutun reunoilla on likaiset sormenjäljet.*

46) *Katsojalukujen reunoillakin on elämää.*

Esimerkkilauseet 37) *Ilkka Hujanen tasapainoilee kymmenen metrin tasanteen reunalla eikä pidä mistään kiinni* ja 38) *Koko matka meni tuolin reunalla istuen ja henkeä haukkoen* ovat merkitykseltään konkreettisia: ne

ilmaisevat paikkaa, jossa entiteetti sijaitsee. Esimerkkilauseen 39) *Ne horjuvat konkurssikuilun reunalla sen jälkeen, kun markkinoiden vapauttamisen* - - merkitys on jo selvästi abstrahoitunut: *konkurssikuilu* nähdään päätepisteen kaltaisena paikkana, joka on kuitenkin abstraktin toiminnan päätepiste konkreettisen liikkeen sijasta. Ihmisen abstraktille liiketoiminnalle luodaan ihmismäisiä piirteitä: jotkin asiat *horjuvat konkurssikuilun reunalla*. Adessiivimuotoisista esimerkkilauseista löytyy konkreettisen ja abstraktisen merkityksen väliin jääviä ilmauksia. Esimerkkilause 40) *Euroopan reunalla sijaitsevan Suomen etu on, että* - - edustaa tällaista ilmausta. Alueina *Eurooppa* ja *Suomi* ovat sovittuja tiettyjen rajojen sisällä toimivia maantieteellisiä kokonaisuuksia, eivät kuitenkaan konkreettisia entiteettejä.

Konkreettisten entiteettien välillä on eroja myös yksikön inessiivimuotoisten ilmausten välillä. Esimerkkilauseen 41) *hylly* on selkeä rajattavissa oleva entiteetti (*Tuolla hyllyn reunassa on sellainen suurennuslevy*). Sen sijaan esimerkkilauseen 42) *metsä* on sekin konkreettinen kokonaisuus, mutta reunoiltaan kuitenkin epämääräisempi ja vaikeammin rajattavissa oleva entiteetti (*Kovakuoriaisia on aina enemmän metsän reunassa kuin metsässä*).

Monikkomuotoisissa *reuna*-lekseemin esimerkeissä esiintyy sekä konkreettista että abstraktista merkitystä. Esimerkkilauseiden 43) *Lisät ovat esitteen reunoissa* ja 44) *Lahden ydinkeskustan reunoilla seurattiin keskiviikkona kaaharielokuvien kaltaista takaa-ajoa* adpositiot ilmaisevat konkreettista esinettä *esitettä* tai aluetta eli kaupunkia, joka ei ole rajoiltaan epämääräinen. Abstrakteja merkityksiä löytyy esimerkeistä 45) *Riitta Nelimarkan väitöskirjasotkua kertailevan jutun reunoilla on likaiset sormenjäljet* ja 46) *Katsojalukujen reunoillakin on elämää*, joiden adpositioilmaukset ovat molemmat adessiivimuotoisia. Adpositioilmaus *jutun reunoilla* tarkoittaa abstraktia kirjoitukseen liittyvää taustaa. Esimerkkilauseen 46) merkitys on kontekstistaan erotettuna hieman epäselvä. Ilmaus tarkoittanee sitä, että katsojaluvut vaihtelevat. Kielenkäyttäjä näkee katsojaluvut vertailevassa matriisissa, jossa luvut vaihtelevat ohjelmien mukaan.

Taulukosta 6 on nähtävissä lekseemin *reuna* aineistosta löytyvät adpositioilmaukset. Helsingin Sanomien korpustietokannan mukaan *reuna*-lekseemistä löytyy monikollisia muotoja, ja siitä voidaan muodostaa

nominatiivimuotoinen substantiivi. Aineistosta ei löydy attribuutteja tai possessiivisuffikseja *reuna*-lekseemin yhteydessä. Aineisto ei sisällä elollisia ilmauksia; elottomia on yhteensä 89 kappaletta. Aineiston perusteella *reuna*-lekseemiä käytetään sekä substantiivina että adpositiona, mutta adverbeja aineistosta ei löydy.

	ATTR	PL	NOM	POSS
<i>reuna</i>	-	+	+	-
	Elollinen		Eloton	
<i>reuna</i>	-		89	

Taulukko 6: *Reuna*-lekseemin adpositiopiirteet ja elollisuus

Seuraavaksi kokoa aineistoni lateraalifrontaaliset lekseemit rinnakkaiseen tarkasteluun. Rinnakkaisesta tarkastelusta selviää, onko lekseemien merkityksenmuutoksiin löydettävissä muuttujia aineiston perusteella. Lisäksi pohdin kieliopillistumista aineiston lekseemien kohdalla.

3.3. Lateraalifrontaalisten lekseemien kieliopillistumisesta

Luvuissa 3.1. ja 3.2. tutkin aineistoesimerkkien ja taulukoiden avulla lekseemien *vieri*, *puoli*, *puite* ja *reuna* merkitystä substantiivina, adpositiona ja adverbina. Tavoitteenani oli selvittää lekseemien kieliopillistumistrendiä ja etsiä kieliopillistumiseen liittyvää tai liittyviä muuttujaa, joka määrittää lekseemin kieliopillistumista. Seuraavassa taulukossa 7 on esillä lekseemien adpositiopiirteet ja elollisten ja elottomien adpositioiden määrä aineistosta:

subst	ATTR	PL	NOM	POSS	elollinen	eloton
<i>vieri</i>	-	+	-	+	34	39
<i>puoli</i>	+	+	+	+	4	119
<i>puite</i>	+	+	+	-	-	159
<i>reuna</i>	-	+	+	-	-	89

Taulukko 7: Aineiston lateraalifrontaalisten lekseemien adpositiopiirteet ja elollisuus

Taulukossa 7 on esillä lateraalifrontaalisten lekseemien *vieri*, *puoli*, *puite* ja *reuna* adpositiopiirteet sekä elolliseen ja elottomaan entiteettiin viittavien lekseemien määrä aineistossa. Lekseemit *vieri* ja *puoli* viittaavat elottomien entiteettien lisäksi elollisiin entiteetteihin. Lekseemi *vieri* eroaa muista lekseemeistä myös elollisiin entiteetteihin viittaavien ilmausten perusteella. Voidaan todeta, että lekseemi *vieri* on merkityksen muuttumisen jatkumossa prototyypiltään lähempänä adpositiota tai adverbia kuin substantiivia. Taulukossa 8 on esillä lateraalifrontaalisten lekseemien jakauma substantiiveihin, adpositioihin ja adverbeihin.

lekseemi	subst.	adp. elot.	adp. elol.	adv.	yht.
<i>vieri</i>	-	39	34	22	95
<i>puoli</i>	54	119	4	28	205
<i>puite</i>	-	159	-	-	159
<i>reuna</i>	-	89	-	-	89
yhteensä	54	406	38	50	548

Taulukko 8: Lateraalifrontaalisten lekseemien jakauma substantiiveihin, adpositioihin ja adverbeihin

Lekseemi *puite* näyttää taulukon 8 mukaan käyttäytyvän elottomaan entiteettiin viittaavan adposition tavoin. Lekseemin merkityksen muutoksia tutkiessa selviää, että lekseemin merkityksen muuttumisessa ei ole kyse kieliopillistumisesta, vaan idiomaattistumisesta (esim. *maksuajan puitteissa*, *ihanneajan puitteissa*): elottomaan viittaavat adpositioita ei muodosteta produktiivisesti.

Lekseemistä *reuna* löytyy aineistosta elottomaan entiteettiin viittaavia adpositioita, mutta adverbeja lekseemistä ei muodosteta. Kieliopillistumisen sijaan lekseemin *reuna* merkityksen muutokset ovat leksikaalistumista, ei niinkään kieliopillistumista: Lekseemin *reuna* adpositiot ovat leksikaalistuneet ilmaisemaan sekä paikkaa (esim. *metsän reunassa*) että abstraktia asiaa (esim. *konkurssikuilun reunalla*). Selvää ryhmää abstrahoituneet merkitykset eivät muodosta, eikä lekseemin merkityksen muuttuminen ole produktiivista.

Taulukosta 8 nähdään, että lekseemeillä *vieri* ja *puoli* on adpositiomuotojen lisäksi adverbeja. Em. lekseemeistä on mahdollista muodostaa elolliseen entiteettiin viittaavia adpositioita. Sen sijaan lekseemeistä *puite* ja *reuna* elolliseen viittaavia adpositioita tai adverbeja ei löydy. Aineiston perusteella on syytä pohtia, liittyykö relationaalisten substantiivien merkityksenmuuttumiseen elollisuuden muuttuja. Lateraalifrontaalisten lekseemien kohdalla elolliseen entiteettiin viittaavat adpositiot esiintyvät myös adverbeina, joten elollisuutta voisi pitää muuttujana, joka liittyy kategorianvaihdokseen.

Toinen pohdittava seikka liittyy leksikaalistumisen ja kieliopillistumisen eroihin (ks. 2.2.1.) Lekseemin *vieri* merkityksen muuttuminen voidaan nähdä leksikaalistumisen ja kieliopillistumisen väliltä: Lekseemin *vieri* etymologia on epäselvä. (Onko lekseemi tarkoittanut 'kunnasta, harjua, piennarta'?) Lisäksi aineiston adpositiot ja adverbit ovat merkitykseltään lokatiivisia (esim. *kirjaston vieressä*), eli abstrahoituneita merkityksiä niistä ei löydy. Miten lekseemin *vieri* merkitys on muuttunut alkuperäisestä? Jos lekseemin merkitys ei ole muuttunut tai laajentunut, ei lekseemi ole kieliopillistunut. Kuitenkaan lekseemistä *vieri* ei muodosteta attribuutin kanssa yhdistyviä paikallissijamuotoja (esim. *kapealla vierellä*). Kategorianmuutos substantiivista adpositioksi ja adverbiksi puoltaa lekseemin kieliopillistumista.

Lekseemin *puoli* merkityksen muuttuminen voidaan nähdä leksikaalistumisen ja kieliopillistumisen väliltä: Lekseemi *puoli* edustaa merkityksen muuttumisen jatkumossa sekä substantiivia, adpositiota että adverbia. Eniten lekseemiä *puoli* käytetään adpositiona, kuten taulukosta 8 selviää. Lekseemin merkityksen muuttuminen on leksikaalista abstrahoitumista (esim. *pakkasrajan kielletyllä puolella*), jossa ei ole havaittavissa selvää produktiivista uutta käyttöä.

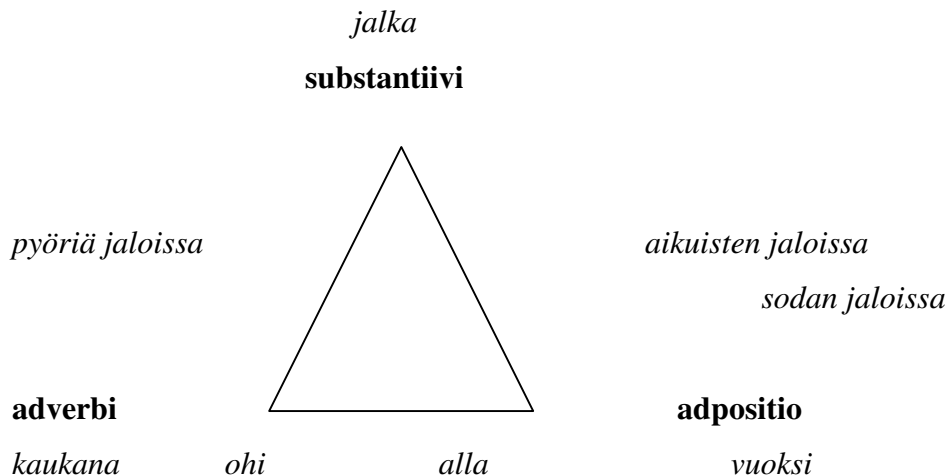
Seuraavassa luvussa 4 tutkin vertikaalisen tilan hahmottamista. Relationaalisista substantiiveista tarkastelen lähemmin lekseemivartaloiden *ala-* ja *ylä-* paikallissijamuotoja ja niiden merkitystä.

4. Vertikaalinen tilan hahmottaminen

Kielenkäyttäjä hahmottaa ympäristöään omasta ruumiistaan käsin. Vertikaalinen ylhäällä vs. alhaalla -akseli ei kuitenkaan määräydy ihmisruumiista, vaan se perustuu fysikaalisiin lakeihin, maan vetovoimaan. Krista Ojutkangas huomaa (2001: 29) tärkeän kielentutkijaa sekä rajoittavan että helpottavan seikan: ”Käsitteistysmallien näkeminen kieliopillisten yksikköjen kehityksen taustana on vain kielentutkijan esitystapa: kielellisten suhteiden konkreettiset kielennykset ovat kuolleita metaforia tai ainakin lähdesanan konkreettisesta merkityksestä etääntyneitä.” Mielestäni substantiivi – adpositio – adverbi -jatkumo on hyvin haasteellinen kuvattava: on lähes mahdotonta kuvata relatiivisia substantiiveja kokonaisuina ryhmänä ilman kieliopillisia termejä substantiivi, adpositio ja adverbi. Silti tämä luokittelu kuitenkin tuntuu rajoittavan niiden jatkumon luonnetta. Jos tähän kielellisten termien soppaan vielä lisätään termi partikkeli, saadaan aikaan melkoinen luokittelujen keitos.

Monia suomen kielen adpositioita voidaan käyttää myös adverbeina, ja toisinaan on vaikea vetää rajaa puhtaaseen substantiivikäyttöön. Nominien, adverbien ja adpositioiden ryhmissä on prototyyppisiä edustajia ja välimaaston yksiköitä. Niiden yhteydessä konteksti määrittää, onko kyseessä adverbi, adpositio vai nominin sijamuoto (esim. Jaakola : 122 - 123.)

Seuraavassa Minna Jaakolan kuviossa 4 ”Adpositiot, adverbit ja substantiivit” näemme nominien, adverbien ja adpositioiden prototyyppisiä edustajia, kuten adpositiosta lekseemi *vuoksi*, adverbistä lekseemi *kaukana* ja substantiivista lekseemi *jalka*. Lisäksi kuviossa 4 on esillä ryhmien välimaastoon jääviä yksiköitä, kuten substantiivien ja adpositioiden väliin jäävät ilmaukset *aikuisten jaloissa* ja merkitykseltään abstrahoitunut *sodan jaloissa*. Adverbien ja adpositioiden väliin kuviossa 4 on merkitty lekseemit *ohi* ja *alla* sekä substantiivien ja adverbien väliin ilmaus *pyöriä jaloissa*.

Kuvio 4: Adpositiot, adverbit ja substantiivit.

(Jaakola 1997:123.)

Kuten kuvio 4 selviää, lekseemi *alla* sijoittuu Minna Jaakolan mukaan adpositioiden ja adverbien luokkien välimaastoon, ja enemmän adpositioihin kuin adverbeihin. Seuraavaksi tarkastelen pro gradu -tutkielmani aineiston lekseemijä, jotka hahmottavat tilaa vertikaalisesti, eli jonkin muuttujan suhdetta kiintopisteen 'ylä- tai alaosaan'. Aloitan tarkastelun lekseemimuodoista *alta*, *alla* ja *alle* luvussa 4.1. Lekseemivartalosta *ala-* ei ole mahdollista muodostaa substantiiville tyypillistä sijamuotojen paradigmaa. Paikallissijoista lekseemivartalosta *ala-* löytyy kolme em. muotoa *alta*, *alla* ja *alle*.

Jatkan vertikaalisten lekseemien tutkimusta lekseemimuotojen *yltä*, *yllä* ja *ylle* tarkastelulla luvussa 4.2. Kuten lekseemivartalon *ala-* kohdalla, lekseemivartalolla *ylä-* ei ole käytössä substantiiville tyypillistä sijamuotojen paradigmaa, vaan paikallissijamuodoista käytössä on muodot *yltä*, *yllä* ja *ylle*. Olen pyrkinyt saamaan pro gradu -tutkielmaani mahdollisimman erilaisia lekseemiryhmiä, jotta saan käsityksen substantiivien, adpositioiden ja adverbien jatkumon laajuudesta. Aineiston vertikaalisilla lekseemeillä substantiivista ja nominatiivista käyttöä ei ole. Aineiston vertikaaliset lekseemit siis poikkeavat aineiston lateraalis-frontaalista lekseemeistä.

Helsingin Sanomien korpusaineiston lekseemimuodot *yltä*, *yllä* ja *ylle* muodostavat frekvenssiltään suppeamman aineiston kuin lekseemimuotojen *alta*, *alla* ja *alle* kohdalla, kuten seuraavasta taulukosta 9 selviää:

lekseemi	paik.sijamuot. substantiivi	adpositio	adverbi	yhteensä
<i>ylä-</i>	-	310	149	459
<i>ala-</i>	-	529	221	750
yhteensä	-	827	359	1186

Taulukko 9: Lekseemivartaloiden *ylä-* ja *ala-* paikallissijamuodot, adpositiot ja adverbit

Taulukosta 9 nähdään, että lekseemivartalosta *ala-* on käytössä yhteensä 529 adpositioilmausta ja 221 adverbiä. Lekseemivartalon *ala-* aineisto on 750 ilmausta. Lekseemivartalon *ylä-* aineisto koostuu 310 adpositiosta ja 149 adverbistä, ja näistä muodostuu 459 ilmauksen aineisto.

Lähden seuraavaksi selvittämään, ovatko tutkielmani vertikaaliset lekseemit kieliopillistuneet ja millaisia merkityksenmuutoksia lekseemeissä on havaittavissa. Timo Haukiojan käyttämä adpositiotesti ei sovellu kertomaan vertikaalisesti tilaa hahmottavista lekseemeistä uutta, koska testi soveltuu parhaiten substantiivien ja adpositioiden välimaastoon sijoittuvien lekseemien tutkimukseen.

4.1. Lekseemimuodot *alta*, *alla* ja *alle* relationaalisina ilmauksina

Nyky-suomen etymologisen sanakirjan mukaan sanavartalo *ala-* on osa vanhaa uralilaista kieliperimäämme:

Ikivanhalla omaperäisellä sanavartalolla *ala-* on varmoja etymologisia vastineita kaikissa sukukielissä, esim. karjan ja viron *ala*, mordvan *al*, komin ja udmurtin *ul*, mansin *jol*, unkarin *-al* ja nenetsin *nyl*. Sanan kanta-uralilaiseksi vartaloksi on rekonstruoitu **ala*.

(Häkkinen 2004: 40 – 41.)

Häkkinen toteaa etymologisessa sanakirjassa lekseemimuotoa esitellessään (2005: 41), että yksinkertaisimpia tilasuhteita merkitsevät sanat kuuluvat yleensä kielen keskeisimpään ja samalla parhaiten säilyvään sanastoon.

Helsingin Sanomien korpusaineiston paikallissijamuotoista aineistoa selatessani joudun karsimaan aineistoa, koska sitä löytyy runsaasti. Lekseemin frekvenssi viittaa selkeästi siihen, mitä Kaisa Häkkinen etymologisessa sanakirjassa toteaa: lekseemivartalo *ala-* ja sen taivutusmuodot kuuluvat kielen keskiöön, eli lekseemiä käytetään kielessämme taajaan. Rajaan aineiston määrän 250 esimerkkilausekkeeseen kutakin sijamuotoa koskien. Esimerkkilausekkeet ovat paikallissijamuotoisia, mutta aineistosta ei löydy puhtaasti substantiivisessa käytössä olevia muotoja, vaan luokaltaan lekseemivartalon *ala-* paikallissijamuodot ovat joko adpositioita tai adverbeja.

4.1.1. Lekseemimuoto *alta*

Nyky-suomen sanakirjan mukaan lekseemivartalon *ala-* ablatiivimuotoinen ilmaus *alta* merkitsee varsinaisesti vastakohtaa ilmauksille *päältä* tai *yltä*. Postpositiona (harvemmin prepositiona) sitä käytetään joko 'paikasta tai jonkin tukalan tilan välttämisestä ja jostakin (vaikeasta) tilasta pääsemisestä'. Adverbina lekseemimuoto *alta* ilmaisee enimmäkseen paikallisuutta, jotakin kohtaa osoittavana.

Aineiston *ala-*lekseemivartalon ablatiivimuotoiset esimerkkilausekkeet sisältävät 169 merkitykseltään elottomaan entiteettiin viittaavaa adpositiota. Adpositiolausekkeiden merkitys vaihtelee puhtaasta lokaatiosta abstrahoituneisiin merkityksiin.

47) -- *vauvoja sanotaan saatavan saunan lauteiden alta* --

48) -- *vilukissat viedään sisälle pakkasen alta* --

49) -- *kaiken kuluttavan tulen alta* --

50) -- *voi käydä keräämässä vielä lumen alta* --

Esimerkissä 47) *vauvoja sanotaan saatavan saunan lauteiden alta* on kyse puhtaasta lokaatiosta. Kiintopisteenä *saunan lauteet* ovat selkeästi rajattavissa oleva

entiteetti. Ei ole täysin selvää, missä kohdin kulkee raja puhtaan lokaation ja missä abstrahoituneen merkityksen välillä. Esimerkkilauseessa 50) *voi käydä keräämässä vielä **lumen alta*** kiintopiste *lumi* on ainesana ja rajoiltaan epämääräisempi kuin esimerkklauseen 47) *saunan lauteet*. Esimerkkejä 47) *saunan lauteiden alta* ja 50) *lumen alta* selvästi abstrahoituneempaa merkitystä löytyy esimerkklausekkeiden 48) *vilukissat viedään sisälle **pakkasen alta*** ja 49) *kaiken kuluttavan tulen alta* adpositioista.

Lekseemivartalon *ala*- ablatiivimuotoiset adpositiot sisältävät yhteensä 30 merkitykseltään elolliseen entiteettiin viittaavaa ilmausta, joille on tyypillistä merkityksen muuttuminen kielikuvalliseksi.

51) -- *ei ennätetty evakuoida **saksalaisten joukkojen alta***.

52) -- *jos matto ei liukuisi **jalkojen alta***.

53) -- *kaivoivat multaa viljelykseen vaikka **kynsiensä alta***.

54) -- *tuhkakupit viimeisen neljän istujan alta*.

55) -- *mies vilkuilee turisteja **tuuheiden kulmakarvojensa alta*** –

Esimerkkiadpositiot 52) *jos matto ei liukuisi **jalkojen alta*** ja 53) *kaivoivat multaa viljelykseen vaikka **kynsiensä alta*** ovat lokatiivisessa merkityksessä mahdollisia, mutta niiden merkitys voi nähdä muuttuneena, esimerkiksi maton liukuminen jalkojen alta 'mahdollisuuden menettämisenä' ja mullan kaivamisen vaikka kynsien alta 'sinnikkäänä mullan etsimisenä'. Kielikuvien avulla kielenkäyttäjät hahmottaa tapahtumia ja tunteita helpommin. Esimerkeissä 51) *ei ennätetty evakuoida **saksalaisten joukkojen alta*** ja 54) *tuhkakupit viimeisen neljän istujan alta* adpositioiden merkitys ei ole täysin lokatiivinen. Saksalaiset joukot tuskin rynnivät suoraan evakuoitavien päälle, tai viimeisellä neljällä istujalla tuskin on tuhkakuppeja jalkojensa tai takapuolensa alla. Esimerkin 55) *mies vilkuilee turisteja **tuuheiden kulmakarvojen alta*** merkitys voidaan nähdä lokatiivisena.

Lekseemiin *ala* viittaavia ablatiivimuotoisia adverbeja löytyy aineistosta yhteensä 51 kappaletta. Merkitykseltään adverbit ovat sekä lokatiivisia että abstrahoituneita.

56) *Hän yritti kiihdyttää pois **alta***.

57) *Tiina liukui kuitenkin helposti pois **alta***.

- 58) *Toni Gardemaisterilta menee jälleen talli **alta**.*
 59) *Perä vain yksinkertaisesti lähti **alta**.*
 60) -- *sukset tuntuivat koko ajan lähtevän **alta**, Palander tunnusti.*
 61) *Mitä, jos työpaikka menee **alta**, eikä velkoja pysty hoitamaan.*

Esimerkkilauseet 56) *Hän yritti kiihdyttää pois **alta***, 57) *Tiina liukui kuitenkin helposti pois **alta***, 59) *Perä vain yksinkertaisesti lähti **alta*** ja 60) *sukset tuntuivat koko ajan lähtevän **alta**, Palander tunnusti* ovat merkitykseltään lokatiivisia, eikä niissä ole juurikaan merkityksen muuttumista. Esimerkkilauseiden 58) *Toni Gardemaisterilta menee jälleen talli **alta*** ja 61) *Mitä, jos työpaikka menee **alta**, eikä velkoja pysty hoitamaan* merkitys ei ole lokatiivinen, vaan *mennä alta* tarkoittaa 'menettämistä'.

Aineiston perusteella lekseemimuodon *alta* ilmaukset sisältävät konkreettista paikkaa tai abstrahoitunutta tilaa ilmaisevia adpositioita ja adverbeja. Selvää ryhmää merkitykseltään muuttuneet ilmaukset eivät muodosta. Lekseemimuodon *alta* rinnalla on syytä tarkastella muita lekseemivartalon *ala-* paikallissijamuotoja.

4.1.2. Lekseemimuoto *alla*

Nykysuomen sanakirjan mukaan lekseemivartalon *ala-* adessiivimuoto *alla* on varsinaisessa merkityksessä vastakohta ilmauksille *päällä* tai *yllä*. Postpositiona (runokielisissä ilmauksissa myös prepositiona) sitä käytetään genetiiviosan kanssa ilmaisemaan paikkaa, aikaa ja jonkin kohteena tai jossakin tilassa olemista. Adverbina ilmausta *alla* käytetään paikkaa ilmaistaessa.

Helsingin Sanomien korpustietokannan aineistossa lekseemimuodosta *alla* löytyy yhteensä 218 merkitykseltään elotonta adpositioilmausta. Merkitykseltään adpositioilmaukset vaihtelevat lokaatioilmauksista abstrahoituneisiin ilmauksiin.

- 62) *Heti tien vieressä, **koivujen alla** - -*
 63) *Virkapaketti polttelee espoolaisia poliitikkoja **kunnallisvaalien alla** -*

64) *Koreat astelevat juhlallisuuksiin olympialipun alla.*

65) -- *jatko-opiskelupaikat ovat kiven alla.*

Esimerkkilausekkeen 62) *Heti tien vieressä, koivujen alla* adpositioilmauksen merkitys on lokatiivinen, kun taas aineistoesimerkit 63) *Virkapaketti poltteeleespoolaisia poliitikkoja kunnallisvaalien alla*, 64) *Koreat astelevat juhlallisuuksiin olympialipun alla* ja 65) *jatko-opiskelupaikat ovat kiven alla* ovat merkitykseltään ei-lokatiivisia. Adpositioilmaus aineistoesimerkissä 63) *kunnallisvaalien alla* ilmaisee aikaa. Adpositioilmaus viittaa merkitykseltään 'jonkin alaisuuteen' aineistoesimerkissä 64) *olympialipun alla*. Kielikuvallinen merkitys on löydettävissä aineistoesimerkin 65) adpositioilmauksesta *kiven alla*, jonka merkitys voisi olla 'vaikeasti saavutettavissa'.

Aineiston lekseemimuodosta *alla* löytyy yhteensä 23 merkitykseltään elolliseen entiteettiin viittaavaa adpositioilmausta. Merkitykseltään aineiston adpositioilmaukset ovat lokatiivisia ja lekseemimuodon merkityksen muutokset ovat vähäisiä.

66) -- *ruoho on mehevän vihreää jalan alla --*

67) -- *vintin lattialankut notkuvat 500 jalkaparin alla.*

68) -- *ja alkaa maalata yleisön katseen alla.*

69) -- *ihmiset rastittivat äänestyslappunsa vaalivirkailijoiden silmien alla.*

Aineistoesimerkeissä 66) *ruoho on mehevän vihreää jalan alla* ja 67) *vintin lattialankut notkuvat 500 jalkaparin alla* adpositioiden *jalan alla* ja *500 jalkaparin alla* merkitys on lokatiivinen. Lokatiivinen, mutta osittain abstrakti merkitys löytyy adpositioilmauksista aineistoesimerkeissä 68) *ja alkaa maalata yleisön katseen alla* ja 69) *ihmiset rastittivat äänestyslappunsa vaalivirkailijoiden silmien alla*. Adpositioilmaukset esimerkeissä 68) *yleisön katseen alla* ja 69) *vaalivirkailijoiden silmien alla* sisältää lokatiivisen merkityksen lisäksi merkitysyhteyden 'toimimisesta jonkun tarkkailun alaisena'.

Adverbeja löytyy korpusaineston lekseemimuodosta *alla* yhteensä 9 kappaletta.

70) -- *jolla ei ole omia pyöriä **alla***.

71) -- *on kova kahden viikon leiri **alla***.

Adverbi aineistoesimerkissä 70) *jolla ei ole omia pyöriä **alla*** on merkitykseltään lokatiivinen. Esimerkin 70) adverbiin olisi lisättävissä partitiivi- tai genetiiviosa (esimerkiksi *jolla ei ole omia pyöriä **allaan*** tai esimerkiksi *jolla ei ole omia pyöriä **sen alla***). Genetiivi- tai partitiiviosan kanssa lekseemimuoto jäsenyisi postpositioksi, mutta ilman genetiivi- tai partitiiviosaa se jäsenyy adverbiksi. Aineistoesimerkissä 71) *on kova kahden viikon leiri **alla*** lekseemimuodon *alla* merkitys on temporaalinen ja mennyttä aikaa ilmaiseva.

Lekseemimuodosta *alla* on aineiston perusteella löydettävissä merkityksen laajentumista lokatiivisen käytön rinnalla: lekseemimuotoa *alla* käytetään lokaation ilmaisemisen lisäksi temporaalisessa merkityksessä.

4.1.3 Lekseemimuoto *alle*

Nykysuomen sanakirjan mukaan allatiivimuotoinen *alle* ilmaisee varsinaisesti vastakohtaa ilmauksille *päälle* tai *yлле*. Sitä käytetään postpositiona ja harvemmin prepositiona genetiiviosan kanssa ilmaisemaan paikkaa, määrää ja jonkin kohdetta sekä 'johonkin (tavallisesti vaikeaan) tilaan joutumista ja tulemistä'.

Helsingin Sanomien korpustietokannan aineistosta löytyy yhteensä 82 merkitykseltään elottomaan entiteettiin viittaavaa adpositioilmausta, joiden merkitys vaihtelee lokatiivisesta abstrahoituneisiin merkityksiin:

72) *Yksi jäi **kaatuvan seinän alle**, toinen **kaatuvan puun alle***.

73) -- *jotka yhtä lailla uupuvat **työtaakkansa alle***.

74) -- *hyvin **pelanneiden Toten tyttöjen jyrän alle***.

75) -- *ei halua sotilaitaan **ulkopuolisen tuomiovallan alle***.

Esimerkissä 72) *Yksi jäi **kaatuvan seinän alle**, toinen **kaatuvan puun alle*** on kaksi allatiivimuotoista merkitykseltään lokatiivista adpositiota lekseemivartalosta *ala* (***kaatuvan seinän alle*** ja ***kaatuvan puun alle***). Aineistoesimerkkien 73) *jotka yhtä lailla uupuvat **työtaakkansa alle***, 74) *hyvin **pelanneiden Toten tyttöjen jyrän alle***

ja 75) *ei halua sotilaitaan **ulkopuolisen tuomiovallan alle*** adpositiot sisältävät kielikuvallista ja abstrahoitunutta merkitystä. Adpositiolauseke 73) ***työtaakkansa alle*** sisältää kielikuvallisen merkityksen 'raskaasta työstä' ja 74) ***hyvin pelanneiden Toten tyttöjen jyrän alle*** kielikuvallisen *jyrän*, jonka voisi nähdä 'voimana' tai taitona'. Esimerkkilausekkeen 75) ***ulkopuolisen tuomiovallan alle*** merkitys on abstrakti 'jonkin alaisuutta' ilmaiseva.

Korpustietokannan aineistosta löytyy yhteensä 7 merkitykseltään elolliseen entiteettiin viittaavaa adpositioilmausta lekseemin *ala* allatiivimuodosta:

76) *Siellä ei tule ruokaa **nokan alle*** - -

77) *Matti odottaa lämpöä **siipiensä alle***.

Esimerkeissä 76) *Siellä ei tule ruokaa **nokan alle*** ja 77) *Matti odottaa lämpöä **siipiensä alle*** adpositiot *nokan alle* ja *siipiensä alle* viittaavat molemmat elolliseen entiteettiin, joka voi olla eläin tai eläimeen metaforisesti viittaava ihminen.

Ala-lekseemin allatiivimuotoisia adverbeja löytyy korpustietokannan aineistosta yhteensä 161 kappaletta. Pääasiassa adverbit ilmaisevat määrää tai lokaatiota.

78) *Myönteisimpiä jäsenyydelle ovat **alle** 24-vuotiaat nuoret*.

79) *Luokassa C ovat kaikki **alle** 30 metriä pitkät alukset*.

80) *Yritykset ostavat koulutusta **alle** kahdella prosentilla*.

81) ***Alle** jäänyt mies kuoli ilmeisesti heti*.

82) *-- EU-maiden keskitasolle ja jopa hiukan **alle***.

Merkitykseltään määrää ilmaisevia adverbeja löytyy esimerkkilauseista 78) *Myönteisimpiä jäsenyydelle ovat **alle** 24-vuotiaat nuoret*, 79) *Luokassa C ovat kaikki **alle** 30 metriä pitkät alukset* ja 80) *Yritykset ostavat koulutusta **alle** kahdella prosentilla*. Määrää ilmaisevat adverbit eroavat merkitykseltään lokaatiota ilmaisevista esimerkeistä 81) ***Alle** jäänyt mies kuoli ilmeisesti heti* ja 82) – *EU-maiden keskitasolle ja jopa hiukan **alle***.

Ala-lekseemin allatiivimuotoisten adverbien kohdalla voidaan tarkastella merkityksen laajempaa muuttumista: mielestäni selvä merkityksen

muuttuminen on erotettavissa merkitykseltään määrää ilmaisevissa adverbeissa. Kokoan *ala*-lekseemin ilmaukset yhteen luvussa 4.3.

Ennen lukua 4.3. esittelen aineiston lekseemimuodot *yltä*, *yllä* ja *ylle* relationaalisina ilmauksina ja kokoan *ylä*-lekseemivartalon ilmaukset yhteen luvussa 4.3. Pyrin löytämään lekseemivartaloiden merkityskentästä merkityksenmuutoksia ja pohtimaan, onko lekseemien merkityksen muuttumisessa kyse kielipillistumisesta.

4.2. Lekseemimuodot *yltä*, *yllä* ja *ylle* relationaalisina ilmauksina

Nykysuomen etymologinen sanakirja esittelee lekseemivartalon *ylä*- samalla tavalla kuin lekseemivartalon *ala*- (vrt. tutkielmani lukua 4.1.). Seuraavassa Häkkisen pohdintaa vartalosta ja sen johdoksista:

Ikivanhalla *ylä*-vartalolla on vastineita itämerensuomesta samojedikieliin asti, mutta nämä eivät yleensä esiinny itsenäisinä sanoina, vaan eri taivutusmuotoihin kiteytyneiden adverbien kantoina (→ *yli*) ja johdettujen tai yhdistettyjen sanojen rakenneosina. Sanavartalon kantaauralilaiseksi asuksi on rekonsturoitu **wilä* tai **wülä*. Suomen kirjakielessä *ylä* on esiintynyt Agricolasta alkaen esim. kantana paikkaa ilmaisevassa adverbissa *ylähällä* sekä suuntaa ja vertailua samanaikaisesti ilmaisevassa adverbissa *ylemmä*.

(Häkkinen 2004: 1535.)

Häkkisen mukaan lekseemivartalolla *ylä*- on rekonstruoitu kantaauralilainen sanavartalo, ja sitä on käytetty adverbeissa ilmaisemassa paikkaa sekä suuntaa ja vertailua. Etymologinen sanakirja jättää auki lekseemivartalon käytön frekvenssin, eikä ota kantaa siihen, kuuluuko lekseemivartalo keskeisimpään suomen kielen sanastoon. On huomattava, että semanttista 'yläosan' kenttää kielennetään suomen kielessä vaihtoehtoisesti useammalla lekseemillä. Kielenkäyttäjät voi ilmaista 'yläosaa' esimerkiksi lekseemeillä *pää*, *yläosa* ja *yläpuoli*.

Seuraavaksi lähden tutkimaan tarkemmin lekseemivartalon *ylä*-paikallissijamuotoja *yltä*, *yllä* ja *ylle*. Pyrin hahmottamaan aineistoesimerkkien kautta lekseemimuotojen merkityskenttää ja lopuksi kokoamaan lekseemimuodot rinnakkaiseen tarkasteluun.

4.2.1. Lekseemimuoto *yltä*

Nykysuomen sanakirja esittelee lekseemimuodon *yltä* postpositiona (harvemmin prepositiona) ja adverbina. Merkitykseltään lekseemimuoto *yltä* tarkoittaa adpositiona ja rinnastettavasti myös adverbina joko 'jonkin tai jonkun yläpuolelta' tai '(ylä)pinnalta, ympäriltä, jotakin peittämästä'. Lisäksi adverbi-ilmaukset *yltä kyllin*, *yltä kyllä* ja *yltä (ja) päältä* tarkoittavat 'kauttaaltaan, kokonaan'.

Helsingin Sanomien korpustietokannasta löytyy yhteensä 31 ilmausta ablatiivimuotoisesta *yltä*-lekseemimuodosta: elottomaan entiteettiin viittaavia adpositioilmauksia on 16 kappaletta, elolliseen entiteettiin viittaavia adpositioilmauksia on 2 kappaletta sekä adverbeja 13 kappaletta. Aineisto on pieni, joten esittelen aineiston adpositiot ja adverbit yhdessä.

83) *Yleisö koetti kurkistella esiintyjä varjomeren yltä, alta ja väleistä.*

84) *Näkymätön katto naisten yltä kuitenkin väistyy hitaasti.*

85) *Virgilio on yltä päältä mustan öljyn tahrима.*

Esimerkkivirkkeissä 83) *Yleisö koetti kurkistella esiintyjä varjomeren yltä, alta ja väleistä* ja 84) *Näkymätön katto naisten yltä kuitenkin väistyy hitaasti* adpositioiden merkitys on abstrakti ja irrallisina lauseina hankalasti tavoitettavissa. Kuitenkin niistä erottaa, että esimerkin 83) adpositio *varjomeren yltä* merkitsee 'jonkin yläpuolelta' ja esimerkin 84) *naisten yltä* merkitsee 'jotakin peittämästä'. Esimerkkilauseessa 85) *Virgilio on yltä päältä mustan öljyn tahrима* adverbi *yltä päältä* merkitsee 'kauttaaltaan'.

Aineiston määrän (31 ilmausta) perusteella lekseemimuodosta *yltä* on vaikea tehdä johtopäätöksiä lekseemimuodon merkityksen muuttumisesta. Mielestäni aineiston määrä kertoo lekseemimuodon käytön vähäisyydestä. Aineiston mukaan merkityksenmuutokset ovat nekin vähäisiä: kielikuvallista aineistoa löytyy lokatiivisen käytön rinnalla.

4.2.2. Lekseemimuoto *yllä*

Nykysuomen sanakirjan mukaan lekseemimuoto *yllä* ilmaisee postpositiona (harvoin prepositiona) ja yhtäläisesti adverbina 'jonkin tai jonkun yläpuolella' tai jonkin (ylä)pinnalla, ympärillä, jotakin peittämässä (tavallisesti vain vaatetuksesta). Lisäksi ilmausta *yllä* käytetään verbin *pitää* kanssa.

Helsingin Sanomien korpusaineistosta löytyy 114 elottomaan entiteettiin viittaavaa adpositioilmausta lekseemimuodosta *yllä*. Ilmaukset ovat konkreettisia paikan ilmauksia:

86) *Raikas pihkantuoksu leijailee ryteikön yllä.*

87) *Kuu, joka loisti kaiken yllä, hopeisena.*

88) *Aavemainen ääni jatkaa automeren yllä.*

89) *Varoitusten suma lepää mustan Afrikan yllä.*

Esimerkkilauseen 86) *Raikas pihkantuoksu leijailee ryteikön yllä* adpositio *ryteikön yllä* ilmaisee konkreettista paikkaa. Esimerkkilauseiden 87) *Kuu, joka loisti kaiken yllä, hopeisena*, 88) *Aavemainen ääni jatkaa automeren yllä* ja 89) *Varoitusten suma lepää mustan Afrikan yllä* adpositiot ilmaisevat paikkaa, mutta niiden merkitys on lauseyhteydessä kuvainnollinen.

Elolliseen entiteettiin viittaavia adpositioilmauksia löytyy 9 kappaletta lekseemimuodosta *yllä*. Merkitykseltään ilmaukset eivät muodosta selkeää ryhmää, ja toisaalta päätelmiä on turha tehdä pienestä aineistomäärästä. Esittelen kuitenkin kaksi aineistoesimerkkiä:

90) -- *asioita, jotka huomataan kantajansa yllä.*

91) -- *piteli itse kastuen sateenvarjoa naisen yllä.*

Adpositiot *kantajansa yllä* ja *naisen yllä* aineistoesimerkeissä 90) – *asioita, jotka huomataan kantajansa yllä* ja 91) – *piteli itse kastuen sateenvarjoa naisen yllä* ilmaisevat 'ympärillä, jotakin peittämässä'.

Elolliseen entiteettiin viittaavien adpositioilmausten määrä lekseemimuodosta *yllä* on yllättävän pieni. Kuten luvussa 4.2. pohdinkin, 'yläosaa'

ilmaisevia lekseemejä löytyy suomen kielestä muitakin. Lekseemimuoto *päällä* on todennäköisesti yleisempi 'yläosaa' ilmaiseva muoto.

Adverbit lekseemimuodosta *yllä* muodostuvat merkitykseltään varsinaisista adverbeista (14 kappaletta) ja idiomaattistuneista ilmauksista (112 kappaletta).

92) *Entä kuka pitää sitä rekisteriä yllä, sillä lukemathan muuttuvat --*

93) *-- myöhemmin hänet löydettiin kuolleen vaatteet yllä --*

Esimerkin 92) *Entä kuka pitää sitä rekisteriä yllä, sillä lukemathan muuttuvat --* adverbi *yllä* yhdistettynä verbiin *pitää* ilmaisee abstraktia 'jonkin asian hoitamista'. Esimerkissä 93) *-- myöhemmin hänet löydettiin kuolleen vaatteet yllä --* adverbiiä *yllä* käytetään merkityksessä 'ympärillä, jotakin peittämässä'.

Lekseemimuodon *yllä* aineiston määrä osoittaa, että lekseemimuodon adpositioita muodostetaan produktiivisesti. Kuitenkin lekseemimuodon merkityksen muutokset ovat vähäisiä tai ilmaukset ovat idiomaattistuneita (kuten adverbien kohdalla).

4.2.3. Lekseemimuoto *ylle*

Nykysuomen sanakirja esittää lekseemivartalon *ylä-* allatiivimuodolle *ylle* perusmerkitykseksi sekä postpositiolle (harvoin prepositiolle) että adverbille 'jonkin tai jonkun yläpuolelle' sekä 'jonkin (ylä)pinnalle, ympärille ja jotakin peittämään'.

Helsingin Sanomien korpusaineistosta löytyy 145 elottomaan entiteettiin viittaavaa adpositiota *ylle*. Merkitykseltään adpositioilmaukset ovat sekä konkreettisia paikan ilmauksia että kielikuvallisia ilmauksia:

92) *Kalliota jää auton katon ylle kymmenestä viiteentoista metriä.*

93) *Murhe kuitenkin laskeutui keihäsmaan ylle jo Göteborgissa 1995.*

Esimerkissä 92) *Kalliota jää auton katon ylle kymmenestä viiteentoista metriä* adposition *auton katon ylle* merkitys on lokatiivinen. Sen sijaan esimerkin 93) *Murhe kuitenkin laskeutui keihäsmaan ylle jo Göteborgissa* adpositio *keihäsmaan*

ylle on lauseyhteydessä merkitykseltään kielikuvallinen. *Murheen laskeutuminen* on kielikuva tummien pilvien laskeutumisesta jonkin paikan *ylle*.

Elolliseen entiteettiin viittaavia adpositioita lekseemimuodosta *ylle* löytyy 24 kappaletta. Adpositioita sisältävien ilmausten merkitys vaihtelee konkreettisesta abstraktiin.

94) -- *ja sadettajat pirskontivat vettä väkijoukkojen ylle.*

95) -- *Masters-voittajan vihreän takin Tiger Woodsin ylle.*

96) *Avuttomuus putoaa vanhuksen ylle kuin kuori.*

Esimerkissä 94) – *ja sadettajat pirskontivat vettä väkijoukkojen ylle* ja 95) – *Masters-voittajan vihreän takin Tiger Woodsin ylle* adpositioiden merkitys on konkreettinen ja lokatiivinen. Adpositio *väkijoukkojen ylle* ilmaisee 'yläpuolelle', ja adpositio *Tiger Woodsin ylle* tarkoittaa 'peittämään'.

Lekseemimuodosta *ylle* löytyy 10 adverbia Helsingin Sanomien korpusaineistosta. Merkitykseltään adverbit eivät eroa saman lekseemimuodon adpositioista.

97) *Kiikarit mukaan ja tarpeeksi vaatetta ylle.*

98) *Ei mitään syytä sirotella tuhkaa ylle.*

Esimerkkilauseessa 97) *Kiikarit mukaan ja tarpeeksi vaatetta ylle* adverbien *ylle* merkitys on 'peittämään' (vaatteena). Esimerkin 98) *Ei mitään syytä sirotella tuhkaa ylle* adverbi *ylle* merkitsee 'päälle, jonkin pinnalle'. Lekseemivartalon *ylä-*allatiivimuotoiset adverbit ovat määrältään pieni ryhmä, joten aineiston perusteella on mahdotonta tehdä johtopäätöksiä adverbien käyttäytymisestä.

Aineistosta käy ilmi, että lekseemimuodon *ylle* adpositioiden ja adverbien merkitys on sekä lokatiivista että ei-lokatiivista (abstrahoitunutta). Ei-lokatiiviset merkitykset eivät kuitenkaan muodosta selvää ryhmää, vaan merkityksenmuuttuminen on pikemminkin kielikuvallista.

4.3. Vertikaalisten lekseemien kieliopillistumisesta

Luvuissa 4.1. ja 4.2. olen tutkinut vertikaalisesti tilaa hahmottavien lekseemivartaloiden *ala-* ja *ylä-* paikallissijamuodossa ilmeneviä merkityksenmuutoksia. Seuraavaksi kokoon lekseemimuodot rinnakkain ja tarkastelen niiden merkityksen muuttumista. Taulukossa 10 esitellään lekseemivartalon *ala-* paikallissijamuotoiset adpositiot ja adverbit aineistossa, ja taulukossa 11 lekseemivartalon *ylä-* paikallissijamuotoiset adpositiot ja adverbit aineistossa:

lekseemimuoto	adp. eloton.	adp. elol	adverbi	yhteensä
<i>alta</i>	169	30	51	250
<i>alla</i>	218	23	9	250
<i>alle</i>	82	7	161	250
yhteensä	469	60	221	750

Taulukko 10: Lekseemivartalon *ala-* adpositiot ja adverbit

Taulukosta 10 on nähtävissä selvä jakauma lekseemivartalon *ala* aineiston jakaumassa: Elottomaan entiteettiin viittaavia adpositioita (469 kappaletta) löytyy eniten lekseemivartalon *ala-* paikallissijamuodoista. Toiseksi eniten aineistosta löytyy adverbeja (221 kappaletta). Elolliseen entiteettiin viittaavia adpositioita löytyy vähiten (60 kappaletta). Taulukon 10 perusteella voidaan todeta, että lekseemivartalon *ala-* adpositioiden ja adverbien käyttö on produktiivista. Aineiston frekvenssit eivät kuitenkaan kerro lekseemimuotojen merkityksestä, joka on tutkimusnäkökulmastani oleellista.

Aineistoluvussa 4.1.1. tutkin lekseemimuodon *alta* merkitystä. Lekseemimuodon *alta* ilmaukset sisältävät konkreettista paikkaa tai abstrahoitunutta tilaa ilmaisevia adpositioita ja adverbeja. Selvää ryhmää merkitykseltään muuttuneet ilmaukset eivät muodosta.

Aineistoluvussa 4.1.2. tutkin lekseemimuodon *alla* merkitystä. Lekseemimuodosta *alla* on aineiston perusteella löydettävissä selvä merkityksen

muutos lokatiivisen käytön rinnalla: lekseemimuotoa *alla* käytetään lokaation ilmaiseamisen lisäksi temporaalisessa merkityksessä.

Aineistoluvussa 4.1.3. tutkin lekseemimuodon *alle* merkitystä. *Ala*-lekseemivartalon allatiivimuotoisten adverbien kohdalla on syytä tarkastella merkityksen laajempaa muuttumista: mielestäni selvä merkityksen muuttuminen on erotettavissa merkitykseltään määrää ilmaisevissa adverbeissa.

Lekseemivartalon *ala*- merkityksen muutokset ovat selkeitä lekseemimuotojen *alla* ja *alle* kohdalla. Lekseemimuotoa *alla* käytetään lokatiivisen merkityksen lisäksi temporaalisesti ja lekseemimuotoa *alle* lokatiivisen merkityksen lisäksi määrää tarkoittavissa ilmauksissa. Lisäksi lekseemivartalon *ala*-paikallissijamuotoisten adpositioiden ja adverbien muodostaminen on produktiivista. Voidaanko lekseemivartalon *ala*- kohdalla käyttää termiä kieliopillistuminen?

Krista Ojutkangas (2001: 46) kirjoittaa seuraavasti: ”Täydennyksen genetiivisijan ja relationaalisen nominin paikallissijan tunnusten katoaminen olisivat luokanvaihdon muodollisia askelia kohti puhdasta adpositiostatusta, mutta näitä kriteerejä eivät täytä suomen semanttisesti opaakeistakaan tilamorfeemivartaloista muodostetut postpositiot. *Yllä*-, *alla*-tyyppisissä postpositioissa sijapäätte on selvästi näkyvissä ja suhdeseanan täydennys on suomessa useimmiten genetiivissä.”

Tutkielmani lekseemivartalo *ala*- kuuluu vanhoihin tilamorfeemivartaloihin, josta muodostetuilla adpositioilla ja adverbeilla ei ole enää läpinäkyvää yhteyttä vanhaan konkreettiseen nominikantaan. Vaikka lekseemivartalon *ala*- paikallissijamuodoista on nähtävissä paikallissijan tunnus (eli paikallissijamuotoinen substantiivi on yhä periaatteessa tunnistettavissa), ovat lekseemivartalon paikallissijamuodot *alla* ja *alle* kieliopillistuneet. Päätelmäni tukevat merkityksenmuutokset, jotka ovat selviä (temporaalinen ja määrää ilmaiseva käyttö lokatiivisen rinnalla) ja produktiivinen ilmausten muodostaminen (aineiston määrä). Lekseemimuodosta *alta* voi käyttää molempia termejä kieliopillistuminen ja leksikaalistuminen: suhde vanhaan nominikantaan on hävinnyt, mutta selvää merkityksenmuutosten ryhmää ei ole muodostettavissa abstrahoituneista ilmauksista.

lekseemimuoto	adp. eloton	adp. elol.	adverbi	yhteensä
<i>yltä</i>	16	2	13	31
<i>yllä</i>	114	9	126	249
<i>ylle</i>	145	24	10	179
yhteensä	275	35	149	459

Taulukko 11: Lekseemivartalon *ylä*- adpositiot ja adverbit

Taulukossa 11 on esillä lekseemivartalon *ylä*- paikallissijamuotoiset adpositiot ja adverbit ja niiden frekvenssit. Merkitykseltään elottomaan entiteettiin viittaavia adpositioita löytyy yhteensä 275 kappaletta, kun taas elottomaan entiteettiin viittaavia adpositioita on 35 kappaletta. Adverbeja löytyy 149 kappaletta. Taulukon 11 perusteella voidaan todeta, että lekseemivartalon *ylä*-adpositioiden ja adverbien käyttö on melko produktiivista. Lekseemimuodon *yltä* kohdalla aineiston pieni määrä osoittaa sen, että lekseemimuodosta ei muodosteta produktiivisesti adpositioita ja adverbeja.

Lekseemimuodon *yllä* aineiston määrä osoittaa (ks. luku 4.2.2.) , että lekseemimuodon adpositioita muodostetaan produktiivisesti (elottomaan entiteettiin viittaavassa merkityksessä). Kuitenkin lekseemimuodon merkityksen muuttuminen ovat pikemminkin leksikaalistumista tai ilmaukset ovat idiomaattistuneita (adverbien kohdalla).

Aineistosta käy ilmi, että lekseemimuodon *ylle* adpositioiden ja adverbien merkitys on sekä lokatiivista että ei-lokatiivista (abstrahoitunutta) (ks. luku 4.2.3.). Abstrahoituneet merkitykset eivät kuitenkaan muodosta selvää ryhmää, vaan lekseemimuodon merkityksen muuttuminen on pikemminkin kielikuvallista.

Voidaanko lekseemivartalon *ylä*- kohdalla käyttää termiä kieliopillistuminen? Kuten edellä mainitsin lekseemivartalon *ala*- kohdalla, suhde lekseemin vanhaan nominikantaan on hävinnyt myös lekseemivartalon *ylä*-kohdalla. Paikallissijamuotoisia substantiiveja ei aineistosta löydy. Mielestäni lekseemivartalon *ylä*- lekseemimuodot *yltä*, *yllä* ja *ylle* ovat kieliopillistuneet vanhasta nominikannasta merkitsemään paikkaa ja abstraktia tilaa, ja lisäksi lekseemimuodoista on erotettavissa leksikaalistumista (vakiintunutta kielikuvallista

käyttöä), joka ei muodosta selvää ryhmää (vrt. esimerkiksi temporaalinen käyttö), sekä idiomaattistumista (kiteytyneitä ilmauksia, esimerkiksi *pitää yllä*).

5. Horisontaalinen tilan hahmottaminen

Ihminen hahmottaa ympäristöään pystyasennosta ja liikkuu pääasiassa eteenpäin. Hahmotamme ympäristöämme ja aikaamme samanaikaisesti. Horisontaalisessa tilan hahmottamisessa on kyse antropomorfisen malliin perustuvasta tilan käsitteistyksestä. Tavallisesti sijaintia 'yllä' ja 'edessä' ilmaistaan päähän ja kasvoihin tai kasvojen osiin viittaavista tai viitanneista nomineista kehittyneillä kieliopillisilla yksiköillä. Vastaavasti 'takana' tai 'alla' ilmaisevien kieliopillisten yksikköjen alkuperä on 'selkää' tai 'takamusta' merkitsevissä nomineissa (ks. esim. Ojutkangas 2001: 30.)

Horisontaalista tilaa hahmottavia substantiiveja on suomen kielessä käytössä ainakin seuraavasti: Merkitykseltään 'etuosaa ja etupuolta' ilmaisee lekseemivartalo *ete-*, jota ei enää käytetä sellaisenaan, vaan joko sijamuodossa (esim. *edessä*) tai yhdyssanoissa (esim. *etupuoli*). Käytössä on merkitykseltään 'takaosaa' ilmaisevia lekseemejä *perä* ja *jälki* sekä lekseemivartalo *taka-*, jota ei käytetä sellaisenaan, vaan joko vanhassa sijamuodossa (*takaa*, *takana* ja *taakse*) tai yhdyssanoissa.

Helsingin Sanomien korpustietokannan lekseemivartaloista *taka-* ja *ete-* muodostettuja paikallissijamuotoja löytyy runsaasti. Olen rajannut tutkielmassani käyttämän aineiston lekseemikohtaisesti 750 ilmaukseen. Lekseemivartalosta *taka-* tutkin vanhojen paikallissijamuotojen *takaa*, *takana* ja *taakse* merkityksen muutoksia sekä lekseemivartalosta *ete-* sisäpaikallissijamuotoisten lekseemimuotojen *edestä*, *edessä* ja *eteen* merkityksenmuutoksia. Aineiston rajaamisen vuoksi olen jättänyt lekseemivartalon *ete-* ulkopaikallissijat tutkielman ulkopuolelle.

lekseemi	paik.sijamuoto	adpositio	adverbi	yhteensä
<i>taka-</i>	-	642	108	750
<i>ete-</i>	-	610	140	750
yhteensä	-	1252	248	1500

Taulukko 12: Lekseemivartaloiden *taka-* ja *ete-* jakauma aineistossa.

Taulukossa 12 on esillä Helsingin Sanomien korpusaineiston jakauma lekseemivartaloiden *taka-* ja *ete-* kohdalla. Paikallissijamuotoisia substantiiveja ei aineistosta löydy, vaan ilmaukset ovat paikallissijamuotoisia adpositioita tai adverbeja.

Seuraavaksi lähdän selvittämään, ovatko tutkielmani horisontaaliset lekseemit (*ete-* ja *taka-*) kieliopillistuneet ja millaisia merkityksen muutoksia lekseemivartaloista muodostetuissa adpositioissa ja adverbeissa on havaittavissa.

5.1. Lekseemit *takaa*, *takana* ja *taakse* relationaalisina ilmauksina

Nykysuomen etymologisen sanakirjan mukaan lekseemivartalo *taka-* ilmaisee suhteellista sijaintia ja sillä on vastineita kaikissa itämerensuomalaisissa kielissä, saamessa ja samojedikielissä. Häkkinen pohtii vartalon etymologiaa seuraavasti:

-- Vartalo *taka-* katsotaan yleensä ikivanhaksi ja omaperäiseksi. Outoa on kuitenkin vastineiden puuttuminen saamen ja samojedihaaran välille jäävistä etäsukukielistä, sillä merkityksensä nojalla *taka-*vartalo kuuluu kielen keskeisimpään perussanas-
toon. Toisaalta tiedetään kuitenkin, että suomensukuisissa kielissä on vanhastaan ollut muitakin takaosaa merkitseviä sanavartaloita (→ *myös*, → *perä*). Tältä kannalta olisi mahdollista, että levikkinsä perusteella vanhalta näyttävä *taka-*vartalo olisi toisaalta samojedikielissä ja toisaalta itämerensuomessa ja saamessa erikseen muodostettu johdos kantaauralilaisesta pronominivartalosta **ta-*, jolloin *-ka* voisi olla sama ikivanha nomininjohdin kuin sanoissa *mei-kä-läinen*, *si-käläinen*, *tä-käläinen*nym. –

(Häkkinen 2004: 1260.)

Lekseemivartalon *taka-* etymologia jättää emt. mukaan monia aukkoja vartalon historiaan. Mielenkiintoista on se, että vanhastaan on olemassa muitakin takaosaa ilmaisevia sanavartaloita, kuten *myös* ja *perä*. Häkkinen ottaa esille pronominivartalon **ta-*, joka on ikivanha nomininjohdin ja esiintyy esimerkiksi sanassa *tä-käläinen* (emt: 1260). Olisi kiinnostavaa tietää, onko lekseemivartalolla *taka-* etymologialtaan elolliseen viittaava merkitys, mutta se jää arvailujen varaan.

5.1.1. Lekseemimuoto *takaa*

Nykysuomen sanakirjan mukaan lekseemimuoto *takaa* ilmaisee adpositiona ja adverbina 'jonkin taka- tai selkäpuolta' tai adpositiona 'jonkin (jostakin katsoen,

asianomaisen kannalta) toiselta, kaukaisemmalta puolelta' tai 'jonkin takapuolitse, taitse'. Lisäksi ilmausta käytetään adpositiona etäisyydestä, ajasta ja adpositiona ja adverbina kirjoituksen tekijästä.

Helsingin Sanomien korpustietokannasta löytyy yhteensä 215 elottomaan entiteettiin viittaavaa adpositiota lekseemimuodosta *takaa*. Merkitykseltään adpositiot kielentävät lokaatiota ja aikaa. Lisäksi aineistossa on abstrahoituneita elottomaan entiteettiin viittaavia adpositioita sekä idiomaattistuneita adpositioita. Mielenkiintoista aineistossa on aikaa ilmaisevien adpositioiden suhteellisen suuri määrä: lokaatiota ilmaisee 93 adpositiota ja aikaa 87 adpositiota. Lekseemimuodon *takaa* kohdalla voidaan erottaa adpositioiden merkityksen muuttumista, koska temporaalisia adpositioilmauksia muodostetaan lokatiivisten ilmausten rinnalla produktiivisesti. Merkitykseltään abstrahoituneita elottomaan entiteettiin viittaavia adpositioita on 24 kappaletta ja idiomaattistuneita adpositioita 11 kappaletta.

99) *Stockmann löytyy nurkan takaa.*

100) *Yleensä lausun runoja lihatiskin takaa.*

101) *Artikkeli on kahden vuoden takaa.*

102) *Taidot saattavat olla vuosien takaa.*

103) *Teema löytyy kaiken vapauden illuusion takaa.*

104) *Tiedän, kuka löytyy jekun takaa, --*

Aineistoesimerkkien 99) *Stockmann löytyy nurkan takaa* ja 100) *Yleensä lausun runoja lihatiskin takaa* adpositiot ovat merkitykseltään lokatiivisia. Erosija *takaa* ilmaisee usein muuttujan liikkeen suuntaa suhteessa kiintopisteeseen, esimerkiksi lauseessa *Hän tuli nurkan takaa*. *Nurkka* on kiintopiste, ja *hän* on lauseen muuttuja. Liike nähdään katsojaa kohti tulevana, ja liikettä ilmaisee lauseen verbi *tulla*. Esimerkissä 99) *Stockmann löytyy nurkan takaa* verbi *löytyä* ei ilmaise liikettä, mutta adpositioilmaus *nurkan takaa* ilmaisee liikkeen suuntaa. Merkitykseltään lause kuitenkin vastaa ontologista ilmausta *Stockmann on nurkan takana*.

Esimerkeissä 101) *Artikkeli on kahden vuoden takaa* ja 102) *Taidot saattavat olla vuosien takaa* adpositioiden merkitys on temporaalinen.

Temporaaliset ilmaukset yhdistyvät tyypillisesti *olla*-verbiin. Abstrahoituneet adpositioilmaukset *kaiken vapauden illuusion takaa* ja *jekun takaa* aineistoesimerkeissä 103) *Teema löytyy kaiken vapauden illuusion takaa* ja 104) *Tiedän, kuka löytyy jekun takaa*, -- ovat omistusta ilmaisevia.

Aineistosta löytyy 15 elolliseen entiteettiin viittaavaa adpositiota lekseemimuodosta *takaa*. Merkitykseltään adpositiot ovat yhtä adpositiota lukuun ottamatta lokatiivisia:

105) *Jotkut hevoset kirivät halukkaammin toisten hevosten takaa*, --

106) *Schumacher lähtee Coulthardin takaa*, --

107) -- *tätäkö löytyy kunnallisvaalien sitoutumattomien ehdokkaiden takaa?*

Aineistoesimerkeissä 105) *Jotkut hevoset kirivät halukkaammin toisten hevosten takaa*, -- ja 106) *Schumacher lähtee Coulthardin takaa*, -- adpositiot ovat merkitykseltään lokatiivisia. Esimerkin 107) -- *tätäkö löytyy kunnallisvaalien sitoutumattomien ehdokkaiden takaa* adpositio on merkitykseltään abstrakti 'taustaa' ilmaiseva.

Pohdinnan arvoista on mielestäni se, missä määrin merkitysten muutosten suunta on aina konkreettisesta abstraktiin päin ja mitä välivaiheita merkityksen muutokset sisältävät. Lekseemivartaloon *taka-* liittyy esineen tai olion 'takaosan' lisäksi lisämerkitys 'tausta'. Onko merkitys 'tausta' liittynyt alun perin ihmisen menneisyyteen, vai onko merkitys 'tausta' liittynyt merkitykseltään 'maiseman' kanssa samaan leksikaaliseen verkkoon? Minna Jaakola (1997: 128 – 129) esittelee merkityksen abstrahoitumista Heine, Claudi ja Hünemeyer (1991: 156 – 157, 60) taustanaan. Jaakola lainaa Heinen ym. suhdekäsitteiden kehittymistä kuvaavaa jatkumoa (s. 160) seuraavasti:

spatiaaliset suhteet > ihmiskeskeiset suhteet > elottomien olioiden väliset suhteet

Mielestäni on melko rohkeaa esittää aivan suoraa lineaarista viivaa merkityksen muuttumisesta toiseen. Lekseemien merkitykset ovat mielestäni polyseemisiä

verkkoja, joissa toisten merkitysverkkojen käyttö voi analogisesti johtaa uusiin ilmauksiin toisen polyseemisen verkon sisällä. Onko spatiaalisten suhteiden ilmaisu ensisijaisempaa ihmiskeskeisten suhteiden ilmaisuun nähden?

Aineiston adverbit lekseemimuodosta *takaa* ovat lokatiivisia, ja niitä löytyy 7 kappaletta. Lisäksi adverbimuotoisia, mutta selvästi idiomaattistuneita ilmauksia löytyy 13 kappaletta.

108) *Ja hieman liian takaa hän arveli pelanneensa.*

109) *Hänellä on onneksi ravureita omasta takaa.*

110) *-- poliittisen repeämän oireita tihkui tavan takaa.*

Aineistoesimerkin 108) *Ja hieman liian takaa hän arveli pelanneensa* adverbi *takaa* ilmaisee paikkaa pelikentällä. Idiomaattiset ilmaukset *omasta takaa* ja *tavan takaa* ilmaisevat 'omistusta' esimerkissä 109) *Hänellä on onneksi ravureita omasta takaa* ja 'määrää' esimerkissä 110) *-- poliittisen repeämän oireita tihkui tavan takaa*.

Lekseemimuodosta *takaa* on aineiston perusteella löydettävissä merkityksen muuttumista lokatiivisen käytön rinnalla: lekseemimuotoa *takaa* käytetään lokaation ilmaisemisen lisäksi temporaalisessa merkityksessä.

5.1.2. Lekseemimuoto *takana*

Nykysuomen sanakirjan mukaan lekseemimuoto *takana* tarkoittaa ensisijaisesti paikkaa konkreettisenä tai kuvainnollisena adpositiona tai adverbina 'jonkin takatai selkäpuolella'. Lisäksi ilmaus tarkoittaa adpositiona paikkaa 'jonkin (jostakin katsoen, asianomaisen kannalta) toisella, kaukaisemmalla, tuolla puolella'. Lekseemimuotoa *takana* käytetään adpositiona ilmaisemassa 'välimatkaa tai etäisyyttä', aikaa sekä laajemmin ja kuvainnollisesti 'johonkin sisällyttämisestä, kätkeyttämisestä, jonkin suojassa ja kätöksessä olemisesta'.

Helsingin Sanomien korpustietokannan elottomaan entiteettiin viittaavat adpositiot (yhteensä 178 ilmausta) jakautuvat merkitykseltään sekä lokatiivisiin (106 ilmausta) että abstrahoituneisiin (72) ilmauksiin lekseemimuodosta *takana*.

- 111) *Hakoköngäs itse istuu tutusti koskettimien takana.*
 112) *Seuraava rahanpyytäjä odottaa jo oven takana.*
 113) *Käsittely käydään suljettujen ovien takana.*
 114) *Syytetyt väittivät palestiinalaisterroristien olevan iskun takana.*
 115) *Riku Niemi lienee svengaavan rautamusiikin takana.*

Adpositioilmaukset *koskettimien takana* ja *oven takana* esimerkeissä 111) *Hakoköngäs itse istuu tutusti koskettimien takana* ja 112) *Seuraava rahanpyytäjä odottaa jo oven takana* ovat lokatiivisia. Esimerkkilauseen 113) *Käsittely käydään suljettujen ovien takana* adpositio sisältää lokatiivisen merkityksen lisäksi konnotatiivisen merkityksen 'salassa'. Adpositiot *iskun takana* ja *svengaavan rautamusiikin takana* esimerkeissä 114) *Syytetyt väittivät palestiinalaisterroristien olevan iskun takana* ja 115) *Riku Niemi lienee svengaavan rautamusiikin takana* ovat merkitykseltään abstrakteja 'tekijyyttä' tai syytä ilmaisevia.

Aineistosta löytyy elolliseen entiteettiin viittaavia adpositioita 21 kappaletta. Adpositioilmausten elollinen kiintopiste on kokonaisen elollisen henkilön tai eläimen lisäksi ruumiinosa, esimerkiksi *selkä*:

- 116) -- *yhden uhkakortin on oltava kiristettävän pelaajan takana.*
 117) -- *noin puolen metrin päässä hänen selkänsä takana.*
 118) *Ketkä ovat netin seksisivujen kasvojen takana?*

Esimerkin 116) – *yhden uhkakortin on oltava kiristettävän pelaajan takana* adpositio ilmaisee henkilön omistusta. Aineistoesimerkeissä 117) ja 118) on ruumiinosa adposition osana: Lokatiivista merkitystä löytyy esimerkin 117) – *noin puolen metrin päässä hänen selkänsä takana* adpositiosta. Esimerkin 118) *Ketkä ovat netin seksisivujen kasvojen takana* adpositiossa on omistusta ilmaiseva merkitys.

Lekseemimuodosta *takana* löytyy 51 adverbi-ilmausta Helsingin Sanomien korpustietokannasta. Adverbit yhdistyvät usein *olla*-verbiin ja ovat merkitykseltään temporaalisia, lokatiivisia tai omistusta ilmaisevia:

119) -- *huomaa, kun on tietty varmuus takana*, --

120) *Lamakausi on takana*.

121) *Onko sulla syväjä vai tapsi tuolla takana?*

Esimerkkilauseen 119) – *huomaa, kun on tietty varmuus takana*, -- adverbilla ilmaisee omistusta. Temporaalista merkitystä on esimerkkilauseen 120) *Lamakausi on takana* adverbissa ja lokatiivista merkitystä esimerkkilauseen 121) *Onko sulla syväjä vai tapsi tuolla takana?* adverbissa.

Aineiston perusteella lekseemimuodosta *takana* muodostetaan produktiivisesti uusia temporaalisia, syytä tai omistusta ilmaisevia adpositioita tai adverbeja.

5.1.3. Lekseemimuoto *taakse*

Nykysuomen sanakirjan mukaan lekseemimuoto *taakse* ilmaisee ensisijaisesti adpositiona ja adverbina paikkaa joko konkreettisesti tai kuvainnollisesti 'jonkin taka- tai selkäpuolelle' tai 'jonkin (jostakin katsoen, asianomaisen kannalta) toiselle kaukaisemmalle, tuolle puolelle'. Lisäksi ilmausta käytetään adpositiona 'välimatkasta, etäisyydestä', ajasta ja laajemmin ja kuvainnollisesti 'jonkin suojaan' tai 'johonkin kätkeytymisestä'. Adverbina ilmausta *taakse* käytetään yhdistyneenä *päin*-adverbiin (*taaksepäin*).

Helsingin Sanomien korpustietokannasta löytyy 150 elottomaan entiteettiin viittaavaa adpositiota lekseemimuodosta *taakse*. Ilmaukset ovat merkitykseltään lokatiivisia, temporaalisia tai abstrahoituneita.

122) – *suuri juhlateltha nousee Katajanokalle ulkoministeriön taakse*.

123) *Ensimmäiset visiot takautuvat 15 vuoden taakse*, --

124) *Sohlman vetäytyy lain taakse*.

125) – *sai asiasta tekemänsä toimenpidealoitteen taakse 131 kansanedustajaa*.

Lokatiivisia adpositioita löytyy 84 kappaletta, esimerkiksi lauseessa 122) -- *suuri juhlateltha nousee Katajanokalle ulkoministeriön taakse*. Temporaalisia

adpositioita aineisto sisältää 9 kappaletta ja abstrahoituneita 66 kappaletta. Aineistoesimerkin 123) *Ensimmäiset visiot takautuvat 15 vuoden taakse* adpositio ilmaisee aikaa, kun taas esimerkkien 124) *Sohlman vetäytyy lain taakse* ja 125) – *sai asiasta tekemänsä toimenpideoitteiden taakse* 131 kansanedustajaa adpositiot ilmaisevat puolueellisuutta.

Aineistosta löytyy 63 elolliseen entiteettiin viittaavaa adpositiota lekseemimuodosta *taakse*. Merkitykseltään ilmaukset viittaavat joko elolliseen entiteettiin, entiteettiryhmään tai ruumiinosannimeen. Ilmaukset ovat konkreettisia paikan ilmauksia, tai ne ilmaisevat abstraktia puolueellisuutta:

126) – *mies pääsi puukottamaan Nelliä etujalan taakse.*

127) *Kekkosen taakse* asettui suuri osa 60-lukulaisista, --

128) – *sujahti Tapparan maalivahdin Jussi Markkasen taakse.*

Esimerkin 126) – *mies pääsi puukottamaan Nelliä etujalan taakse* adpositiossa on ruumiinosannimi *etujalka* adposition osana. Abstrakti puolueellisuutta ilmaiseva ja henkilöön viittaava adpositio on esimerkissä 127) *Kekkosen taakse* asettui suuri osa 60-lukulaisista. Esimerkin 128) – *sujahti Tapparan maalivahdin Jussi Markkasen taakse* adpositio on konkreettinen paikan ilmaus.

Aineiston adverbit (37 kappaletta) lekseemimuodosta *taakse* ilmaisevat paikkaa ja aikaa. Lauseyhteydestä käy ilmi, että adverbit viittaavat joko elottomaan tai elolliseen entiteettiin

129) *Tero jää taakse, jos ei paranna SE:tä.*

130) – *paremmat renkaat vaihdetaan taakse.*

Esimerkin 129) *Tero jää taakse, jos ei paranna SE:tä* adverbi *taakse* viittaa elolliseen henkilöön tai henkilöryhmään. Adverbin eteen voidaan keksiä elolliseen viittaava genetiiviosa, esimerkiksi *Tero jää Turon taakse*, jolloin adverbi muuttuu adpositioksi. Esimerkin 130) – *paremmat renkaat vaihdetaan taakse* adverbi viittaa elottomaan entiteettiin, tässä tapauksessa esimerkiksi autoon: *paremmat renkaat vaihdetaan auton taakse.*

Lekseemimuoto *taakse* on aineiston perusteella merkitykseltään laajentunut spatiaalisesta paikan ilmaisusta: lekseemimuotoa *taakse* käytetään lokaation ilmaisemisen lisäksi temporaalisessa merkityksessä.

5.2. Lekseemimuodot *edestä*, *edessä* ja *eteen* relationaalisina ilmauksina

Nykysuomen etymologisen sanakirjan mukaan lekseemimuotojen *edestä*, *edessä* ja *eteen* pohjana on ikivanha *esi*-sanavartalo, jolla on etymologisia vastineita kaikissa lähisukukielissä sekä ugrilaiskielissä. Sanavartalon suomalais-ugrilaiseksi asuksi on rekonstruoitu *eðe. (Häkkinen 2004:1351.)

Rajasin lekseemivartalosta *ete*- pelkästään sisäpaikallissijat pro gradu -tutkielmaani. Perustelen rajausta aineiston laajuudella. Tarkoitukseni on saada yleiskuva tilaa kielentävien lekseemien kieliopillistumisesta – mielestäni pelkästään ikivanhoissa sanavartaloiden *esi*- ja *taka*- semantiikassa ja merkityksen muutoksissa olisi aineksia pro gradu -tutkielmaan.

Helsingin Sanomien korpustietokannasta löytyy runsaasti aineistoa lekseemimuodoista *edestä*, *edessä* ja *eteen*. Olen rajannut aineiston 250 aineistoesimerkkiin lekseemimuotoa kohden. Aineisto koostuu paikallissijamuotoisista adpositioista ja adverbeista.

5.2.1. Lekseemimuoto *edestä*

Nykysuomen sanakirjan mukaan lekseemimuoto *edestä* tarkoittaa ensisijaisesti adverbina ja adpositiona paikkaa, vastakohtana ilmaukselle *takaa*. Postpositiona ilmaus merkitsee myös 'asemesta, sijasta verosta', syytä ilmaisemassa 'puolesta, hyväksi, takia' sekä 'korvausta, vastiketta'.

Helsingin Sanomien korpustietokannasta löytyy 202 elottomaan entiteettiin viittaavaa adpositiota. Adpositioiden merkitys jakauma on mielenkiintoinen: 62 adpositiota ilmaisee paikkaa, 129 adpositiota määrää ja 11 adpositiota syytä .

131) *Lähtö on kaupunginkirkon edestä.*

132) -- *kertyi melkein tunnin edestä.*

133) -- *viiden miljoonan markan edestä.*

134) -- *hurmaa koko rahan edestä.*

Esimerkin 131) *Lähtö on kaupunginkirkon edestä* adpositio merkitsee lokaatiota. Esimerkeissä 132) – *kertyi melkein tunnin edestä* ja 133) – *viiden miljoonan markan edestä* adpositiot ilmaisevat määrää, esimerkissä 132) myös aikaa. Syytä ilmaiseva adpositio löytyy esimerkistä 134) – *hurmaa koko rahan edestä.* Elottomaan entiteettiin viittaavien adpositioiden kohdalla lekseemimuoto *edestä* on selvästi merkitykseltään muuttunut, koska lekseemimuodon ei-lokatiivinen käyttö on produktiivista.

Aineistosta löytyy 37 elolliseen entiteettiin viittaavaa adpositiota lekseemimuodosta *edestä*. Merkitykseltään adpositiot ilmaisevat lokaatiota tai syytä, ja joukossa on myös kiteytyneitä kielikuvallisia ilmauksia.

135) *Nopea rystynosto Nurmisen edestä maalin kattoon.*

136) – *juoksemaan pakoon henkensä edestä.*

137) – *sija vietiin nenän edestä täpärällä erolla.*

Esimerkin 135) *Nopea rystynosto Nurmisen edestä maalin kattoon* adpositio ilmaisee lokaatiota. Esimerkkien 136) – *juoksemaan pakoon henkensä edestä* ja 137) – *sija vietiin nenän edestä täpärällä erolla* adpositiot ovat merkitykseltään kiteytyneitä ja kielikuvallisia. Esimerkin 136) adpositio *henkensä edestä* ilmaisee syytä ja esimerkin 137) adpositio *nenän edestä* merkitys on lokatiivinen.

Lekseemimuodosta *edestä* löytyy 11 adverbia Helsingin Sanomien korpusaineistosta. Merkitykseltään adverbit ovat lokatiivisia:

138) *Kaikki näkyi, edestä ja takaa.*

139) *Koska edestä on karsittu puita –*

Muodoltaan adverbit esimerkeissä 138) *Kaikki näkyi, edestä ja takaa* ja 139) *Koska edestä on karsittu puita –* ovat lähellä adpositioita. Genetiivi- tai partitiiviosan

puuttuessa ne jaotellaan adverbeihin. Lekseemimuoto *edestä* yhdistyy useissa aineiston lauseissa lekseemimuotoon *takaa*, kuten esimerkissä 138).

Lekseemimuodon *edestä* adpositioiden merkitys on laajentunut ilmaisemaan lokaation lisäksi määrää ja syytä. Lekseemimuodon merkityksen muutokset ovat produktiivisia.

5.2.2. Lekseemimuoto *edessä*

Nyky-suomen sanakirjan mukaan lekseemimuoto *edessä* ilmaisee ensisijaisesti adverbina ja adpositiona 'paikan etupuolella, etualalla, edustalla sekä jotakin muuta tai muita lähinnä edempänä tai lähempänä, aivan jonkin lähellä tai vieressä, jonkin peitteenä tai suojana'. Nyky-suomen sanakirja esittää, että varsinaisena postpositiona lekseemimuodon *edessä* paikan merkitys voi heiketä asteittain. Adverbina ilmaisee lisäksi aikaa, merkityksessä 'tulossa, odotettavissa, usein myös sitä, mikä on uhkaamassa'.

Helsingin Sanomien korpusaineistossa on 130 elottomaan entiteettiin viittaavaa adpositiota lekseemimuodosta *edessä*. Adpositiot jakautuvat merkitykseltään paikkaa ilmaiseviin (94 kappaletta) ja abstrahoitunutta paikkaa ilmaiseviin (36 kappaletta).

140) *Jäälauttojen edessä hulmuavat valkeat* –

141) *Miehistökin on muutoksen edessä*, --

142) *Luonnonvoimien edessä mykistyy* –

Esimerkin 140) *Jäälauttojen edessä hulmuavat valkeat* – adpositio ilmaisee lokaatiota, kun taas esimerkkien 141) *Miehistökin on muutoksen edessä*, -- ja 142) *Luonnonvoimien edessä mykistyy* – adpositiot ilmaisevat abstraktia tilaa (*muutos*, *luonnonvoimat*).

Aineiston elolliseen entiteettiin viittaavia adpositioita on 37 kappaletta. Elolliseen entiteettiin viittaavat adpositiot ilmaisevat konkreettista lokaatiota (elollisen muuttujan suhdetta kiintopisteeseen) tai merkitykseltään abstraktin muuttujan suhdetta kiintopisteeseen.

- 143) -- *mokaa kaiken kansan edessä.*
 144) -- *jälleen kerran tuomarien edessä*
 145) -- *soturi vannoo jumalan edessä --*

Esimerkin 143) *–mokaa kaiken kansan edessä* adpositio ilmaisee lokaatiota, jossa on elollisena entiteettinä ihmisryhmä. Esimerkeissä 144) – *jälleen kerran tuomarien edessä* ja 145) – *soturi vannoo jumalan edessä* adpositioiden muuttujat ovat abstrakteja (*tuomari, jumala*).

Aineistosta löytyy 83 adverbia lekseemimuodosta *edessä*. Adverbien merkitys jakautuu seuraavasti: paikkaa ilmaisevia adverbeja on 21 kappaletta ja aikaa ilmaisevia adverbeja on 62 kappaletta. Adverbi *edessä* on abstrahoitunut ilmaisemaan lokaation lisäksi aikaa, koska temporaalisia ilmauksia on selvästi lokatiivisia enemmän.

- 146) *Tuomarit istuvat edessä punaisissa viitoissaan.*
 147) *Yliopistosektorilla on edessä sama sukupolvenvaihdos –*
 148) *Ylioppilaskirjoitusten jälkeen edessä on vapaaehtoinen –*

Esimerkin 146) *Tuomarit istuvat edessä punaisissa viitoissaan* adverbi ilmaisee lokaatiota, kun taas esimerkeissä 147) *Yliopistosektorilla on edessä sama sukupolvenvaihdos –* ja 148) *Ylioppilaskirjoitusten jälkeen edessä on vapaaehtoinen –* adverbit ilmaisevat aikaa.

Aineiston perusteella lekseemimuodon *edessä* adverbit ilmaisevat lokaation lisäksi aikaa, ja temporaalisia ilmauksia kielennetään produktiivisesti.

5.2.3. Lekseemimuoto *eteen*

Nykysuomen sanakirja esittelee lekseemimuodon *eteen* adverbina ja adpositiona, jonka merkitys on 'näkyviin, tielle ja vastaan sekä jonkin etupuolelle ja peitteeksi, esteeksi'. Lisäksi merkitys on 'suoraan etusuuntaan, edemmäksi ja eteenpäin' joko paikasta tai ajasta.

Helsingin Sanomien korpusaineistosta löytyy 174 elottomaan entiteettiin viittaavaa adpositioilmausta lekseemimuodosta *eteen*. Ilmauksien

merkitykset vaihtelevat konkreettisesta abstraktiin: lokaatiota ilmaisevia elottomaan entiteettiin viittaavia adpositioita on 95 kappaletta, abstraktia syytä ilmaisevia elottomaan entiteettiin viittaavia adpositioita on 31 kappaletta sekä merkitykseltään abstraktin muuttujan sisältäviä elottomaan entiteettiin viittaavia adpositioita on 49 kappaletta. Lekseemimuodon *eteen* merkityksen muuttuminen on elottomaan entiteettiin viittaavien adpositioiden kohdalla kiistatonta, koska merkitykseltään abstrakteja adpositioita on aineistossa runsaasti (yhteensä 80 kappaletta).

- 149) *Lisäksi jalustalle **taulun eteen** on asetettu pylvään –*
- 150) *– pätkätyöläiset murehtivat **leipänsä eteen**.*
- 151) *– silti myös **tekniikan eteen** on tehty lukemattomia –*
- 152) *Tutkintavankeudesta **oikeuden eteen** tuotiin 37-vuotias –*
- 153) *– johto joutuu **ongelmien eteen**, mikäli EU –*

Esimerkin 149) *Lisäksi jalustalle **taulun eteen** on asetettu pylvään –* adpositio ilmaisee lokaatiota. Esimerkeissä 150) *– pätkätyöläiset murehtivat **leipänsä eteen*** ja 151) *– silti myös **tekniikan eteen** on tehty lukemattomia –* adpositiot ilmaisevat syytä merkityksessä 'jonkin takia'. Esimerkkien 152) *Tutkintavankeudesta **oikeuden eteen** tuotiin 37-vuotias* ja 153) *– johto joutuu **ongelmien eteen**, mikäli EU –* adpositiot ovat merkitykseltään abstrahoituneita, mutta selvää ryhmää abstrahoituneista adpositioista ei voi muodostaa (vrt. syytä ilmaisevat adpositiot).

Aineistosta löytyy 30 elolliseen entiteettiin viittaavaa adpositiota. 27 adpositiota on merkitykseltään paikkaa ilmaisevia, ja 3 adpositiota ilmaisee syytä.

- 154) *Schumacher ajoi **Coulthardin eteen** estääkseen tätä pääsemästä*
- 155) *Kun **perheen eteen** pöydälle katetaan kahvikupit –*
- 156) *-- tehdä työtä **lukihäiriöisten eteen** kymmenen vuotta --*

Esimerkkien 154) *Schumacher ajoi **Coulthardin eteen** estääkseen tätä pääsemästä* ja 155) *Kun **perheen eteen** pöydälle katetaan kahvikupit* adpositiot ilmaisevat lokaatiota. Esimerkin 156) *-- tehdä työtä **lukihäiriöisten eteen** kymmenen vuotta –* adpositio ilmaisee syytä.

Adverbeja lekseemimuodosta *eteen* löytyy 46 kappaletta. Adverbit jakautuvat *tulla*-verbin kanssa yhdistyviin *tulla eteen* -ilmauksiin ja muiden verbien kanssa yhdistyviin ilmauksiin. Merkitykseltään ilmaukset ovat lokatiivisia tai lokaatiosta abstrahoituneita adverbeja.

157) *Harju kiertyy vasemmalle eteen muuttuen niemeksi*, --

158) *Ensimmäisenä henkilöstöpula tulee eteen hammashuollon järjestyissä*.

159) *Ricardo Zonta tuli eteen samassa paikassa*, --

Aineistoesimerkin 157) *Harju kiertyy vasemmalle eteen muuttuen niemeksi*, -- adpositio ilmaisee paikkaa. Ilmauksista *tulla eteen* löytyy sekä konkreettista paikkaa ilmaisevia esimerkkejä että merkitykseltään abstrahoituneita ilmauksia: konkreettinen ilmaus löytyy esimerkistä 159) *Ricardo Zonta tuli eteen samassa paikassa*, -- ja abstrakti ilmaus esimerkistä 158) *Ensimmäisenä henkilöstöpula tulee eteen hammashuollon järjestelyissä*.

Lekseemimuodosten *eteen* merkitys on aineiston perusteella laajentunut lokatiivisesta merkityksestä: lekseemimuotoa *eteen* käytetään lokaation ilmaisemisen lisäksi syytä ilmaisevassa merkityksessä. Merkitykseltään abstrakteja adpositioita on aineistossa runsaasti.

5.3. Horisontaalisten lekseemien kieliopillistumisesta

Luvuissa 5.1. ja 5.2. olen tutkinut horisontaalisesti tilaa hahmottavien lekseemivartaloiden *taka-* ja *ete-* paikallissijamuodossa ilmeneviä merkityksen muutoksia. Seuraavaksi kokoan lekseemimuodot rinnakkain ja tarkastelen niiden merkityksen muuttumista. Taulukossa 13 esitellään lekseemivartalon *taka-* paikallissijamuotoiset adpositiot ja adverbit aineistossa, ja taulukossa 14 lekseemivartalon *ete-* paikallissijamuotoiset adpositiot ja adverbit aineistossa:

lekseemimuoto	adp. eloton.	adp. elol	adverbi	yhteensä
<i>takaa</i>	215	15	20	250
<i>takana</i>	178	21	51	250
<i>taakse</i>	150	63	37	250
yhteensä	543	99	108	750

Taulukko 13: Lekseemivartalon *taka*- adpositiot ja adverbit aineistossa

Taulukon 13 perusteella voidaan todeta, että lekseemivartalosta *taka*- voidaan muodostaa produktiivisesti sekä merkitykseltään elottomaan että elolliseen entiteettiin viittaavia adpositioita ja adverbeja: Eniten löytyy elottomaan entiteettiin viittaavia adpositioita, joita on aineistossa 543 kappaletta. Toiseksi eniten on adverbeja (108 kappaletta), ja kolmanneksi eniten löytyy elolliseen entiteettiin viittaavia adpositioita (99 kappaletta).

Tutkin luvussa 5.1.1. lekseemimuodon *takaa* merkityksen muutoksia aineiston avulla. Lekseemimuodon *takaa* merkitys on aineiston perusteella muuttunut: lekseemimuotoa *takaa* käytetään lokaation ilmaisemisen lisäksi temporaalisessa merkityksessä. Luvussa 5.1.2. tutkin lekseemimuotoa *takana*. Aineiston perusteella lekseemimuodosta *takana* muodostetaan produktiivisesti uusia temporaalisia, syytä tai omistusta ilmaisevia adpositioita tai adverbeja. Lekseemimuotoa *taakse* tutkin luvussa 5.1.3., ja aineiston perusteella lekseemimuotoa *taakse* käytetään lokaation ilmaisemisen lisäksi temporaalisissa ilmauksissa.

Voidaanko lekseemivartalon *taka*- paikallissijamuotoisten adpositioiden ja adverbien merkityksen muuttumisesta käyttää termiä kieliopillistuminen? Aineiston lekseemimuodoista *takaa*, *takana* ja *taakse* voi produktiivisesti muodostaa alkuperäisestä leksikaalisesta merkityksestä kieliopilliseen merkitykseen laajentuneita adpositioita ja adverbeja. Merkityksen muuttumisen lisäksi paikallissijamuotoinen lekseemimuoto ei muutu ilmiänsultaan (esimerkiksi *kahden vuoden takaa*), vaan ilmaus jäsennetään syntaktisesti adpositioksi (genetiiviosa ja paikallissijamuotoinen nomini). Adverbien kieliopillistumisessa on kyse kieliopillisen aineksen (tässä tapauksessa adpositiomuodon) laajentumisesta: Adpositiomuodosta (genetiiviosa ja paikallissijamuotoinen nomini) jää genetiiviosa pois, ja paikallissijamuotoinen

nomini voi saada adpositiomerkituksen lisäksi uuden tai uusia merkityksiä. Lisäksi adverbi jäsennetään syntaktisesti uudella tavalla verrattuna adpositioon. Lekseemimuotoja *takaa*, *takana* ja *taakse* ei käytetä nominin paikallissijamuotoina, vaan ne jäsennetään (reanalyysi) lauseessa joko adpositioksi tai adverbiksi.

Lekseemivartalon *taka-* tapauksessa alkuperäinen konkreettinen nominikanta on merkitykseltään pimennossa, joten lekseemivartalon merkityksen muuttumisella on pitkä historia. Aineistossa on löydettävissä paljon merkitykseltään abstrahoituneita ilmauksia lekseemivartalon *taka-* paikallissijamuotoisista adpositioista ja adverbeista. Osa merkityksen muutoksista on uusien abstraktien merkitysten leksikaalistumista, kun taas osa on selvästi jaettavissa omaan ryhmäänsä. Temporaalisten merkitysten kielentäminen on produktiivista kaikkien lekseemivartalon paikallissijojen yhteydessä. Mielestäni lekseemivartalon *taka-* kohdalla voidaan käyttää termiä kieliopillistuminen.

lekseemimuoto	adp. eloton.	adp. elol	adverbi	yhteensä
<i>edestä</i>	202	37	11	250
<i>edessä</i>	130	37	83	250
<i>eteen</i>	174	30	46	250
yhteensä	506	104	140	750

Taulukko 14: Lekseemivartalon *ete-* adpositiot ja adverbit aineistossa

Taulukosta 14 on nähtävissä selvä jakauma lekseemivartalon *ete-* aineistossa: Elottomaan entiteettiin viittaavia adpositioita (506 kappaletta) löytyy eniten lekseemivartalon *ete-* paikallissijamuodoista. Toiseksi eniten aineistosta löytyy adverbeja (140 kappaletta). Elolliseen entiteettiin viittaavia adpositioita löytyy vähiten (104 kappaletta). Taulukon 14 perusteella voidaan todeta, että lekseemivartalon *ete-* adpositioiden ja adverbien muodostaminen on produktiivista.

Tutkin aineistoluvussa 5.2.1. lekseemimuodon *edestä* merkityksen muutoksia. Lekseemimuodon *edestä* adpositioiden merkitys on laajentunut ilmaisemaan lokaation lisäksi määrää ja syytä. Merkityksen muuttuminen on produktiivista. Aineistoluvussa 5.2.2. tutkin lekseemimuotoa *edessä*. Aineiston

perusteella lekseemimuodon *edessä* adverbit ilmaisevat lokaation lisäksi aikaa, ja temporaalisten ilmausten tuottaminen on produktiivista. Lekseemimuotoa *eteen* tutkin aineistoluvussa 5.2.3. ja tulin siihen tulokseen, että lekseemimuotoa *eteen* käytetään lokaation ilmaisemisen lisäksi syytä ilmaisevassa merkityksessä. Merkitykseltään abstrakteja adpositioita on aineistossa runsaasti.

Onko lekseemin merkityksen muuttumisesta mahdollista käyttää termiä kieliopillistuminen lekseemivartalon *ete-* sisäpaikallissijamuotoisen aineiston perusteella? Aineistosta käy ilmi, että lekseemivartalon *ete-* sisäpaikallissijamuotoisista adpositioista ja adverbeista on löydettävissä merkityksen muutoksia, joita voi kutsua termillä kieliopillistuminen: lokaatiota ilmaisevien adpositioiden ja adverbien rinnalla aineistosta löytyy määrää, aikaa ja syytä ilmaisevia adpositioita tai adverbeja, joita muodostetaan produktiivisesti. Lekseemimuotoja *edestä*, *edessä* ja *eteen* ei käytetä nominin paikallissijamuotoina, vaan ne jäsennetään lauseessa joko adpositioksi tai adverbiksi. Kieliopillistumisen lisäksi abstrahoituneista merkityksistä lekseemivartalon *ete-* kohdalla voi käyttää termiä leksikaalistuminen.

6. Lopuksi

Tässä pro gradu -tutkielmassani olen tutkinut relationaalisten substantiivien kieliopillistumista suomen kielessä. Tutkittavat lekseemit olen valinnut kolmen käsitteistysakselin mukaan: lateraali-frontaaliselta akselilta lekseemit *vieri*, *puoli*, *reuna* ja *puite*; vertikaaliselta akselilta lekseemivartalot *ylä-* ja *ala-* sekä horisontaaliselta akselilta lekseemivartalot *taka-* ja *ete-*. Tutkimukseni tarkoituksena on ollut hahmottaa lekseemien substantiivi – adpositio – adverbi – jatkumoa paikallissijamuotoisia lekseemejä tutkimalla.

lekseemi	paik.sijam. subst.	adp. eloton	adp. elollinen	adverbi	yhteensä
<i>vieri</i>	-	39	34	22	95
<i>puoli</i>	54	119	4	28	205
<i>puite</i>	-	159	-	-	159
<i>reuna</i>	-	89	-	-	89
<i>ylä-</i>	-	275	35	149	459
<i>ala-</i>	-	469	60	221	750
<i>taka-</i>	-	543	99	108	750
<i>ete-</i>	-	506	104	140	750
yhteensä	54	2199	336	668	3257

Taulukko 15: Aineiston lekseemien jakauma

Taulukossa 15 on esillä aineiston lekseemien jakauma substantiivi – adpositio – adverbi -jatkumolla. Pohdin luvussa 3.3. lateraali-frontaalisten lekseemien merkityksen muuttumisen syitä ja toin esille elollisuuden yhtenä kategorianvaihdokseen liittyvänä muuttujana. Taulukosta 15 on nähtävissä, että kaikilla lekseemeillä, joilla on produktiivisesti tuotettuja adverbeja, on lisäksi elolliseen entiteettiin viittaavia adpositioita. Elollisuus voisi olla yksi muuttuja produktiivisille merkityksen muutoksille ja siten kieliopillistumiselle.

Jaotteluni kolmen käsitteistysmallin mukaan tuotti seuraavia tuloksia: Lateraali-frontaalisisista lekseemeistä paikallissijamuotoiset lekseemit *vieri* ja *puoli* ovat merkityksen muutoksiltaan lähinnä kieliopillistumista, kun taas lekseemeillä

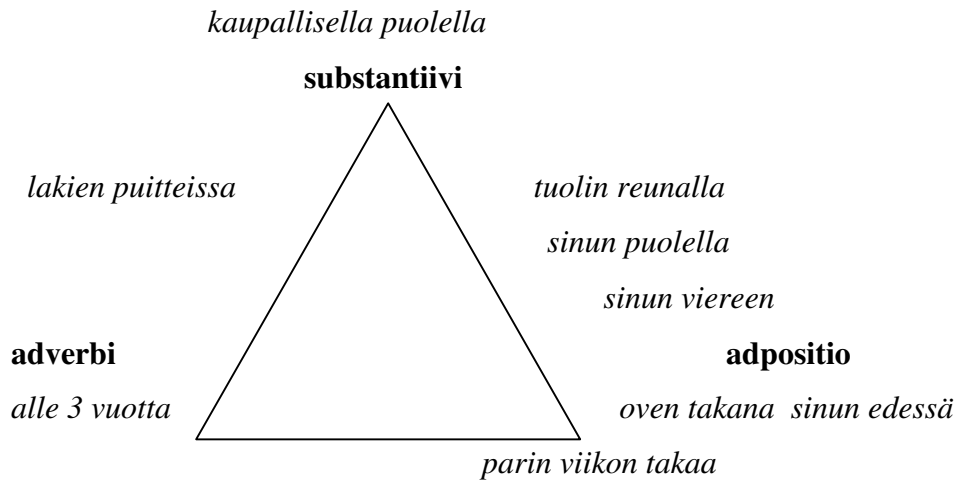
puite ja *reuna* merkityksen muutokset ovat idiomaattistumista (lekseemillä *puite*) ja leksikaalistumista (lekseemillä *reuna*). Osa vertikaalisesti tilaa kielentävien lekseemivartaloiden *ala*- paikallissijamuodoista (*alla, alle*) on kieliopillistunut ilmaisemaan spatiaalisen paikan lisäksi aikaa ja määrää. Merkityksen muutokset ovat produktiivisia. Horisontaalisesti tilaa ilmaisevista lekseemivartaloiden *taka*- ja *ete*- paikallissijamuodot ilmaisevat paikan lisäksi aikaa, sekä lekseemivartalon *ete*-kohdalla lisäksi määrää ja syytä (ks. tarkemmin luku 5.3.). Horisontaalisesti tilaa kielentävät lekseemivartalot ovat aineiston perusteella kieliopillistuneet, koska merkitykseltään muuttuneiden ilmausten tuottaminen on produktiivista.

Selvä ero lateraali-frontaalisten lekseemien ja vertikaalisten sekä horisontaalisten lekseemien välillä on substantiivien alkuperän suhteen. Tutkielmani lekseemivartalot *ala*-, *ylä*-, *taka*- ja *ete*- kuuluvat vanhoihin tilamorfeemivartaloihin, joista muodostetuilla adpositioilla ja adverbeilla ei ole enää läpinäkyvää yhteyttä vanhaan konkreettiseen nominikantaan. Lisäksi vertikaalisten ja horisontaalisten lekseemien paikallissijamuodot ovat ns. vanhoista paikallissijoista muodostettuja. Näyttäisi aineiston perusteella, että vanhoista tilamorfeemivartaloista muodostetuista paikallissijamuodoista on melko produktiivisesti muodostettavissa merkitykseltään muuttuneita ilmauksia.

Mistä sitten johtuu, että osa lekseemimuodoista kieliopillistuu tarkoittamaan uutta abstraktia merkitystä, kun taas osa lekseemimuodoista on lokatiivisessa käytössä? Krista Ojutkangas toteaa (2001: 47), että spatiaalisilla perussuhteilla on kielessä niin kattava järjestelmä sijapäätteitä ja vanhoja adpositioita, että se pitää uudet tilaa kielentävät postpositiot ja adverbit kiinni myös nominikategoriassa ja leksikaalisessa merkityksessä. Vaikuttaa siis siltä, että kielessä vallitsee spatiaalisten perussuhteiden järjestelmässä ”kylläisyyden” periaate, jossa jotakin tilaa kielentävää kenttää (esimerkiksi ’yläosan’ kenttää) voi ”hallita” jokin lekseemi (esimerkiksi lekseemi *pää*), jolloin muut kenttää kielentävät lekseemit ovat tyypillisesti kiinni leksikaalisessa merkityksessä tai niiden merkityksen muutokset ovat vähäisiä (esimerkiksi lekseemivartalon *ylä*-paikallissijamuodot).

Helsingin Sanomien korpusaineiston perusteella on syytä olettaa, että aineiston lekseemien kieliopillistumisen suunta on substantiivista kieliopilliseen ainekseen (adpositioon ja adverbiin). Pääasiassa aineisto koostuu

adpositioilmauksista. Seuraavassa kuviossa 3 on esillä tutkielmassani käyttämiä substantiiveja, adpositioita ja adverbeja.

Kuvio 5: Substantiivit, adpositiot ja adverbii

Kuviosta 5 käy ilmi aineiston substantiivien, adpositioiden ja adverbien luokkajako, jossa on luokan prototyyppisiä edustajia (esimerkiksi adpositio *oven takana*) ja välimaaston ilmauksia (esimerkiksi idiomaattistunut ilmaus *lakien puitteissa*). Aineiston ilmausten jaottelu substantiiveihin, adpositioihin ja adverbisiin tuntui haastavalta, koska adpositioiden luokka on avoin uusille ilmauksille. Lisäksi relatiivisten substantiivien, adpositioiden ja adverbien produktiivinen merkityksen muuttuminen on haasteellinen kuvattava, koska jaottelu merkityksen kielikuvalliseen muuttumiseen, kieliopillistumiseen ja idiomaattistumiseen on otettava huomioon lekseemin merkitystä tutkittaessa.

Lähteet:

Alhoniemi, Alho 1975: *Eräistä suomen kielen paikallissijojen keskeisistä käyttötavoista*. *Sananjalka* 17: 5 – 24.

Alhoniemi, Alho 1988: Postpositiorakenteiden synkroniaa ja diakroniaa. *Sananjalka* 30: 27 – 44.

Grünthal, Riho 2003: *Finnic adpositions and cases in change*. Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia 244, Helsinki.

Haukioja, Timo 2000: Adpositioista ja relationaalisista substantiiveista.

- Anneli Pajunen (toim.) *Näkökulmia kielitypologiaan*, s. 88 – 108. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Haukioja, Timo 1988: Rektio ja rajattuus: huomioita suomen adpositioiden rektiosta.

- Anneli Pajunen (toim.) *Kieliopillistumisesta, analogiasta ja typologiasta*, s. 217 – 229. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Heine et al 1991 = Heine, Bernd, Ulrike Claude et Friederike Hünemeyer 1991: *Grammaticalization: A conceptual framework*. Chicago: University of Chicago Press.

Hopper et Traugott 2003 = Hopper, Paul J. & Traugott, Elisabeth Closs 2003: *Grammaticalization*. Cambridge University Press.

Huumo, Tuomas 1997: *Lokatiivit lauseen semanttisessa tulkinnassa: ajan, omistajan, paikan ja tilan adverbiaalien keskinäiset suhteet suomen kielessä*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 55.

Häkkinen 2004: *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. Juva: WSOY.

- Itkonen, Esa 2001: *Maaailman kielten erilaisuus ja samuus*. Yleisen kielitieteen julkaisuja, Turun yliopisto.
- Jaakola, Minna 1997: Genetiivin kanssa esiintyvien adpositioiden kieliopillistumisesta. - Lehtinen & Laitinen (toim.): 121 – 156.
- Lakoff & Johnsson 1980 = Lakoff, George & Mark Johnson: *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald 1987: *Foundations of Cognitive Grammar, vol 1*. Stanford University Press.
- Lauerma, Petri 1990: Spatiaalinen kenttä. Teoksessa Leino ym. 1990.
- Lehtinen, Tapani & Lea Laitinen (toim.) 1997: *Kieliopillistuminen. Tapaustutkimuksia suomesta*. Kieli 12. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- Leino ym. 1990 = Leino, Pentti – Marja-Liisa Helasvuo – Petri Lauerma – Urpo Nikanne - Tiina Onikki 1990: *Suomen kielen paikallissijat konseptuaalissa semantiikassa*. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- Leino, Pentti 1993: *Polysemia, kielen moniselitteisyys: suomen kielen kognitiivista kielioppia 1*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Leino & Onikki (toim.) 1994 = Leino, Pentti & Tiina Onikki: *Suomen kielen kognitiivista kielioppia 2: Näkökulmia polysemiaan*. Helsingin yliopiston suomen kielen laitos, Helsinki.
- Nykysuomen sanakirja I – VI*. WSOY. Porvoo 1951 – 1961.
- Ojutkangas, Krista 2001: *Ruumiinosaanimien kieliopillistuminen suomessa ja virossa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

- Onikki Tiina 1992: Paljon pystyssä. – Lauri Harvilahti – Jyrki Kalliokoski –
Urpo Nikanne – Tiina Onikki (toim.), *Metafora: ikkuna kieleen,
mieleen ja kulttuuriin* s. 33 – 60. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura,
Helsinki.
- Penttilä, Aarni 1963: *Suomen kielioppi*. 2, tarkistettu painos. Porvoo: WSOY.
- Rintala Päivi 1972: *Suomen läntä-loppuiset adjektiivit*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Siro, Paavo 1964: *Suomen kielen lauseoppi*. Tietosanakirja Oy, Helsinki.
- Talmy, Leonard 2000: *Toward a Cognitive Semantics, vol 1 – 2*.
- Taylor, John R. 1989: *Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory*. Clarendon Press. Oxford.
- Zlatev, Jordan: The Semantics of Spatial Expressions (To appear in Encyclopedia of Language and Linguistics)

Liite 1: HS2000-korpusaineisto: lekseemimuoto *yltä*

a e	82	Yleis□ koetti kurkistella esiintyi□ varjomeren ylt□ ylt□ , alta ja v□leist□ .
a e	375	v□ke□ nostaa nen□ns□ pitk□kaulaisten olutpullojen ylt□ ylt□ , kun varapresidentti Al Gore
a e	101	<s> Suihkukoneet ohjataan pois Pohjois-Helsingin ylt□ ylt□ , lentoja Tikkurilan keskustan yli
a e	898	Laumoittain lentokaloja nousee lentoon keulabulbin ylt□ ylt□ ,
a e	1193	halunnut juosta valojen sammussa esityksen ylt□ ylt□ .
a e	282	joka poistaa tummat pilvet onnen ylt□ ylt□ .
a e	285	riisui pahuutta peitt□v□t kulissit perhev□kivallan ylt□ ylt□ .
a e	343	s□□rintama oli juuri poistumassa sen ylt□ ylt□ .
a e	446	Aurinko todellakin laskee entisen el□m□n ylt□ ylt□ .
a e	779	pit□□ Neuvostoliiton pommittajat poissa Helsingin ylt□ ylt□ .
a e	397	Helsingin t□htiosakkeiden Nokian ja Soneran ylt□ ylt□ ei n□yt□ h□ipyv□n .
a e	4	karistetaan jo toista kes□□ pianon ylt□ ylt□ ik□rouvan vaatepartta ja palautetaan sille
a e	1179	"pilvieksperdin "" hajottamaan sadepilvet kaupungin" ylt□ ylt□ lentokoneiden ja kemikaalien avulla .
a e	100	Pohjois-Espooseen ja laskevat Nurmij□rven ylt□ ylt□
a e	296	ja yleens□ ne luikertelevat moottoriteiden ylt□ ylt□ tai alta sen molemmin puolin
a e	478	he olivat kuitenkin riisumassa Suomen ylt□ ylt□ "yhten□iskulttuurin pakkopaitaa .
a elol	876	repim□ss□ vaatteita vastahakoisen valkotukkaisen naisen ylt□ ylt□ .
a elol	895	N□kym□t□n katto naisten ylt□ ylt□ kuitenkin v□istyy hitaasti .
adv	917	annetaan ja h□nell□ on oleva ylt□ ylt□ "kyllin ; mutta jolla ei"
adv	825	j□□ seisoo kyl□n ees□ ja ylt□ ylt□ lumi mettis□ .
adv	576	Ylt□ ylt□ p□□lt□ hikisen□ saan hysteerisen naurukohtauksen
adv	350	kuitenkin pysyv□isratkaisua : verhoa vuoteesi ylt□ ylt□ p□□lt□ kevyell□ verkolla .
adv	769	Virgilio on ylt□ ylt□ p□□lt□ mustan □ljyn tahrима .
adv	893	Lopulta h□net nostettiin kannelle , ylt□ ylt□ p□□lt□ mustassa □ljyss□ .
adv	968	Wiikit k□tteliv□t toisiaan ylt□ ylt□ p□□lt□ ravassa .
adv	53	H□n on polvillaan ja ylt□ ylt□ p□□lt□ saippuassa .
adv	159	edess□ hoippui ja makasi ihmisi□ ylt□ ylt□ p□□lt□ veress□ , vaatteet repaleisina
adv	157	Monet eloonj□□neist□ olivat ylt□ ylt□ p□□lt□ veress□ ja mustina palovammoista
adv	1012	p□□st□ ulos bussin takaovesta , ylt□ ylt□ p□□lt□ verinen kuljettaja makasi maassa
adv	1015	p□□st□ ulos bussin takaovesta , ylt□ ylt□ p□□lt□ verinen kuljettaja makasi maassa
adv	874	puhelimessa ylt□ ylt□ "p□□lt□ p□lyss□ "" , solisti"

ae = elottomaan entiteettiin viittaava adpositio

a elol = elolliseen entiteettiin viittaava adpositio

adv = adverbi (tässä tapauksessa idiomaattistunut ilmaus)